

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Odsjek za komparativnu književnost
Ivana Lučića 3, Zagreb

DIPLOMSKI RAD

Stanovanje u socijalizmu: klasno-kulturni aspekti

Studentica: Marija Perkec
Studijske grupe: kmp / pum
Mentor: dr.sc. Dean Duda, red.prof.

Sadržaj:

1. Uvod	2
2. Konstruiranje narativa kulture stanovanja.....	6
2.1. Formiranje socijalističkog prostora	9
3. Stvaranje „stambene klase“	13
4. Svakodnevni diskursi prostora – kultura kao djelovanje	19
4.1. Klasno-kulturne odrednice stanovanja	21
4.1.2. <i>Pseudotradicionalni i nevelegradski način života</i>	28
4.2. Kultura stambene bijede: primjer kulture stanovanja Smilje Glavaš	31
4.3. Kultura stanovanja u podstanarstvu/sustanarstvu	35
4.4. Kultura stanovanja u novogradnji – „stan po mjeri čovjeka [?]“	36
4.5. Kultura stanovanja <i>statusnog životnog stila</i>	41
5. Zaključak	46
6. Izvori	48
7. Prilozi:	54
7.1. Prilog 1: „The Kitchen Debate“ – transcript (24 July 1959, Vice President Richard Nixon and Soviet Premier Nikita Khrushchev, U.S. Embassy, Moscow, Soviet Union) ...	54
7.2. Prilog 2: Statistički rezultati istraživanja ponašanja pojedinih društvenih slojeva –	59
Vesna Pešić: „Društvena slojevitost i stil života“, 1977. godine.....	59

1. Uvod

Završetak je Drugog svjetskog rata postavio pred Titovu Jugoslaviju dug popis predstojećih zadataka: industrijalizaciju, elektrifikaciju, modernizaciju, agrarnu reformu (...) u cilju poboljšanja životnog standarda i materijalno-tehnološkog napretka društva. U prvim je godinama postojanja država bila oslonjena na sovjetska iskustva centralističkog uređenja države, etatizma: provođenja agrarne reforme, ukidanja privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje; te na administrativni socijalizam centralno planirane privrede. Dvije godine nakon usvajanja Ustava SFRJ, koncipiranog kao „kopiju Staljinovog dokumenta“ (Jakovina 2012: 24), 1948. godine dolazi do političkog raskola između Tite i Staljina te tržišne blokade Jugoslavije od strane Varšavskog pakta što je rezultiralo nestašicom proizvoda i ekonomskom krizom, ali i političkom represijom i diktaturom.

Nakon raskida sa Staljinom, u Jugoslaviji je napuštanjem centralnog i planskog sovjetskog privrednog modela, početkom 50-ih godina 20. stoljeća, započela druga faza ekonomskog i društvenog razvoja uspostavljanjem radničkog samoupravljanja, „jugoslavenskog ideološkog *brenda*“ (Jakovina 2012: 25), društveno-političkog sustava utemeljenog na egalitarističkoj ideji društvenog vlasništva. Podizanje radničkog samoupravljanja na ustavnu razinu 1953. godine značilo je razvoj radničkog prava i zakonskog definiranja radničkih plaća, radnog vremena, obrazovanja, socijalnog osiguranja, ravnopravnosti spolova, proletarizacije žena i slično. Legitimnost modela radničkog samoupravljanja potvrđena je takozvanim „jugoslavenskim privrednim čudom“ početkom 60-ih godina 20. stoljeća kada je „indeks rasta FNRJ za razdoblje između 1947. i 1959. godine iznosio 221%“ (Jakovina, 2012: 11), što je odredilo nadolazeću dekadu razdobljem „socijalizma s ljudskim licem“: liberalizacije, ekonomske stabilnosti te poboljšanja radnih i materijalnih uvjeta radničke klase koja 60-te godine 20. stoljeća „provodi u potrazi za blagostanjem“ (Duda 2005a).

Uz unutarnjopolitičke reforme, u potrazi za ekonomskim i političkim saveznikom tijekom 50-ih godina 20. stoljeća započinje okretanje Jugoslavije Zapadu što je otvorilo zemlju prema do tada etički i estetski nepoželjnim utjecajima – potrošačkoj i popularnoj kulturi, koji će, kao „signal desovjetizacije i liberalizacije“ (Vučetić 2012: 336), ostaviti znatan trag u jugoslavenskoj svakodnevnici. Istovremeno, potpisivanjem „Beogradske deklaracije“ 1955. godine, a potom i „Moskovske deklaracije“ 1956. godine regulirani su i

prevladani zaoštreni politički odnosi sa Sovjetskim Savezom jer Jugoslavija, unatoč znatnoj američkoj pomoći, nije mogla održavati stabilnost bez sovjetskog tržišta i političke potpore s Istoka. (Jakovina 2012: 13) Ambivalentna pozicija države odrazila se i na političku situaciju u zemlji, koju su obilježila previranja između konzervativaca naklonjenih istočnom modelu i liberalne struje, sve do izglasavanja novog Ustava 1963. godine, kada je službeno potvrđeno priklanjanje liberalnijem modelu decentralizacije i demokratizacije, koji je značio smanjivanje moći državnog represivnog aparata i nužnost uspostavljanja novih mehanizama političke, ekonomske i kulturne ekspresije moći.

Osnivanjem izvanblokovskog „Pokreta nesvrstanih“ 1961. godine, Jugoslavija se na tadašnjoj hladnoratovskoj karti svijeta pozicionirala kao geopolitička razmeđa Istoka i Zapada. Krajem 50-ih godina 20. stoljeća, prvenstveno zbog liberalnije politike Nikite Hruščova koja se ogledala u kulturnim razmjenama sa Zapadom, nakon „kuhinjske debate“¹ Nikite Hruščova i Richarda Nixona 1959. godine, dolazi do detanta Istoka i Zapada čime započinje diplomatska faza hladnoratovskog sukoba smještenog u sferi „između svemira i kuhinje“, u utrci za tehnološkim osvajanjem budućnosti gdje prostori svakodnevice i životni standard postaju mjestom realizacije ideoloških ciljeva i reprezentacije ekonomske i kulturne uspješnosti kapitalizma i komunizma.

U tom kontekstu, primarnom je brigom jugoslavenske države, da bi dokazala legitimitet „*trećeg puta*, koncepcije samoupravljanja s ograničenim tržištem“ (Bilandžić 1999: 37), postao životni standard ljudi. Uspostavljanjem javnog stambenog fonda država je svim pripadnicima društva trebala omogućiti „pravo na stan“ kao osnovno društveno dobro, a objektivizacijom rada unutar koncepta samoupravljanja omogućiti svim pripadnicima društva potrošačku moć i nabavu trajnih potrošnih dobara u cilju tehnološke modernizacije prostora doma. S jedne strane takav model bio je oslonjen na sovjetska iskustva jer je za ostvarenje stanarskog prava bilo dovoljno, ako se preformulira Hruščovljeva izjava, biti rođen u Jugoslaviji, a s druge strane na potrošačku kulturu Zapada koja je u okvirima socijalističke ideologije „racionalizirana u okvirima *stvarnih* i *realnih potreba*“ kulture stanovanja i estetike svakodnevnog života (Luthar 2010: 343). No, uvođenjem „Privredne reforme“ 1965. godine i djelomično tržišne ekonomije, a kasnije i ekonomskim regulativama Ustava iz 1973. godine, u

---

¹ v.: Prilog 1.

privredi se stvorila nužnost stručnjaka u proizvodnji kako bi pojedino poduzeće imalo mogućnost tržišne konkurencije.

Kao posljedicu ekonomskih reformi, životni standard društva pokazao je „polarizaciju dvije figure – potrošača i radnika“ (Crowley, Reid 2000: 2). Razlog je tomu što su procesi industrijalizacije i modernizacije omogućili tek stvaranje idealne slike materijalnog progressa i verzije moderniteta socijalističkog društva, no u svakodnevnom su životu prouzročili niz promjena koje su utjecale na socijalnu stratifikaciju društva. Industrijalizacija je kao glavna državna razvoja strategija većinom bila fokusirana na veće gradove te je time posljedično uzrokovala proces urbanizacije. Postojeći nacionalizirani i konfiscirani stambeni fond kvantitativno nije zadovoljavao stambene potrebe velikog broja doseljenog stanovništva, a proces je urbanizacije, zbog istovremene neplaniranosti s procesom industrijalizacije, „pravo na stan“ i modernu kulturu stanovanja, iz socijalnog dobra koje pripada svima, pretvorio u statusni simbol povlaštene manjine. Budući da je većina doseljenog stanovništva zaposlena u industriji bila priučena na rad, objektivizacija rada dobila je „funkcionalni argument“ (Sekulić 1986: 355) u vrednovanju rada onih koji su najkorisniji za proizvodnju – stručnjaci, birokracija, rukovoditelji – u većini slučajeva muškarci, čime dolazi i do stvaranja rodne diferencijacije, koji su iz tog razloga bili više rangirani u podjeli rada i organizaciji proizvodnje, a u skladu s time imali su i veća primanja.

Formiranjem diferencijacije u načinu života, stanovanje u socijalizmu dobiva svoje klasno-kulturne aspekte koji su tema ovog rada. Klasna i kulturna obilježja bit će promotrena kroz ideološki diskurs formiranja socijalističkog prostora i proizvodnju kulture stanovanja kao kulturu u značenju, utemeljenih na procesu modernizacije i industrijalizacije, ujedno i mehanizama koji su doveli do klasnih i kulturnih obilježja stanovanja. Potom se prema kružnom modelu proizvodnje Stuarta Halla (Hall 2003), kroz stvaranje „stambene klase“ (Čaldarović 1989: 64), rad bavi načinom i stilom života – svakodnevnim i popularnim diskursima prostora koji su indikatori klasnih aspekata stanovanja u socijalizmu – kultura kao djelovanje. Potonjom intencijom rad u užem smislu ulazi u područje „življene kulture“, termina Raymonda Williamsa (Williams 2006), u istraživanju koje važnim izvorima dvije su vrste „uspomena u kojima danas živi Jugoslavija, prema analitičkom modelu Mauricea Habwalcha: unutrašnja, osobna i autobiografska memorija te vanjska i socijalna memorija“ (Luthar, Pušnik 2010: 2). Prva vrsta uspomena (*oral history*) koja će biti korištena u ovom radu je „Sjećanje žena na život u socijalizmu“ te „Priče iz Trnskog“, a kao vanjska i socijalna

memorija odabrani su filmovi, serije, časopisi, novine, priručnici i zakoni kao zabilježena kultura nekog vremena. Budući da je u središnjem fokusu ovog rada prostor, filmovi postaju primarnim izvorima jer „filmska slika uvijek svjedoči o prostornom“ (Peterlić 1982: 13) čime filmovi, kako ističe Martin Pogačar, „otkrivaju izvjesnu fizikalnost nekog doba i njegovih stanovnika (na primjer modu, uređenje domova i ureda, automobila, kuhinjskih uređaja i krajolik) te je time materijalna strana prošlosti vizualno dobro sačuvana baš kakva jest i prikazana na ekranu“ (Pogačar 2013: 60), a upravo je „tema stambenog problema i socijalne depriviranosti bila jednom od omiljenih tema hrvatskog i jugoslavenskog filma“, kako uočava Nikica Gilić (Gilić 2006: 23). No, kako povijest na filmu, u serijama te osobnim uspomenama može biti individualna, subjektivna i vezana uz različite kontekste, tim je izvorima nužno, što zbog njihove nepovjerljivosti, a što zbog heterogenog koncepta prostora, pridružiti i povijesne izvore, urbanističke i arhitektonske studije te sociološka istraživanja.

2. Konstruiranje narativa kulture stanovanja

U hladnoratovskom okruženju obilježenom tendencijom Istoka da ide u korak sa Zapadom jugoslavenski je socijalizam „od društvene revolucije postao društveni razvoj čime je osnovnim pitanjem biti tog društva postalo *kako ljudi žive?, žive li kvalitetnije nego prije?*“ (Seferagić 1988: 5) Iz tog razloga središtem su službenog ideološkog diskursa postali stanovanje i svakodnevni život kao fundamentalno mjesto ideološke intervencije budući da se kroz prizmu svakodnevnih kulturalnih praksi pokušavala materijalizirati ideja izgradnje novog društva i boljeg životnog standarda, ali i reprezentirati legitimitet socijalističkog režima izvan Jugoslavije.

U tom kontekstu, marksistička ideja baze i nadgradnje postaje osnovom izgradnje novog društva gdje bazu predstavlja formiranje determinizma prostora – specifičnog socijalističkog prostora, različitog od sinkronijskog zapadnog i dijakronijskog buržoaskog prostora, koji će za posljedicu imati stvaranje novog socijalističkog modernog čovjeka i društva oslobođenih klasnih okova prošlosti – nadgradnja, čije će svakodnevne prostorno-kulturalne prakse biti u suglasju s kolektivnim diskursom. Prema Bourdieu, „organizacija prostora u formi izgrađenog okoliša ne reflektira samo određene prakse, strukture i identitete, već i generira specifične strukture i prakse te nameće socijalnu organizaciju ljudske percepcije“. (Poenu 2007: 30) Stoga je unutar socijalističkog ideološkog diskursa bilo nužno stvoriti specifičan i unificiran urbanistički diskurs koji će formirati prostor kao „ljudsku unutar koje se društveni procesi okamenjuju“ (Čaldarović 1989: 2) te konstruirati „novu organizaciju doma, radnog prostora i ulice“ (Crowley, Reid 2002: 15) i u proizvodnji istih upisati ideološka značenja novih društvenih odnosa te na taj način osigurati „kontrolu značenja, upotrebu prostora i prostornih praksi građana“ (Crowley, Reid 2002: 4).

Primarni je fokus bio smješten na proizvodnju i neprestano reproduciranje jedinstvene slike idealnog socijalističkog moderniziranog doma i novog načina organizacije života unutar njega, to jest stvaranje socijalizmu specifične kulture stanovanja i životnog standarda pretpostavljenih da unutar socijalističkog diskursa jednakosti budu istovjetna materijalna baza svim pripadnicima društva jer je upravo prostor doma „mjesto gdje novo socijalističko, racionalno i samoupravno *ja* započinje“ (Poenu 2007: 8), koje će istovremeno kvalitetom i kulturom stanovanja parirati udobnostima američkog života.

Formiranju specifičnog socijalističkog prostora doma koji će novim načinom organizacije oblikovati nove društvene odnose i novu društvenu svijest te istovremeno predstavljati normu životnog standarda i kvalitetnog načina života prethodila su dva značajna procesa: proces industrijalizacije koji je stvorio narativ života u gradovima i proces modernizacije koji je utjecao na novu organizaciju i kvalitetniji način života u tehnološkom smislu. Cilj je navedenih procesa bio razrješavanje s prijašnjim načinom organizacije rada i stanovanja koji su bili obilježeni buržoaskim klasnim interesima i „pretvaranje materijalne kulture – tehnologije“, baze na kojoj, kako smatra Lav Trocki, „počivaju klasne podjele, iz privatnog u društveno vlasništvo, odnosno društveno ovladavanje sredstvima proizvodnje i svakodnevnog života koji su u prošlosti utjecali na stvaranje komplekse klasne organizacije društva“. (Trocki 1927)

„Izgraditi socijalizam znači stvoriti tehniku i ovladati njom. A tehnici danas nema granice. Ona je univerzalna i pripada čitavom čovječanstvu. Tehnički i naučni pronalasci nisu nešto usko, uokvireno granicama, već svojina čovječanstva, i narod koji tom čovječanstvu daje više – prema tome se i cijeni.“ – Tito na I. kongresu Narodne tehnike Jugoslavije (Duda 2005b: 373)

Materijalna kultura stanovanja socijalističkog čovjeka implicira njegovo određenje materijalnim uvjetima vlastitog doma i dobara koje posjeduje, a moment klasne distinkcije gubi se unutar koncepta objektivizacije rada gdje „primanja svakog radnika ovise o njegovoj učinkovitosti jer se samo tako mogu povećati plaće“ (Duda 2005a: 46), čime je uspostavljena socijalna pravda u stjecanju materijalnih dobara kao što je navedeno u Ustavu SFRJ iz 1963. godine: „Rad čovjeka je jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i osnov upravljanja društvenim sredstvima“ (Ustav SFRJ 1963: „Osnovna načela“: III). Prema tome, svaki je pripadnik socijalističkog društva mogao ostvariti novu, modernu kulturu stanovanja i materijalni progres kojemu je težilo čitavo društvo, a država je, pod čijim se okriljem nalazila briga za životni standard, nacionalizacijom te konfiskacijom viška stambenog prostora te uspostavom javnog stambenog fonda, svim pripadnicima društva trebala omogućiti „pravo na stan“ – materijalnu bazu koja je preduvjet kulturne revolucije, kao osnovnu i zakonom ustanovljenu brigu socijalističke države.

Budući da je životni standard bio pod okriljem sistema „zadatak je socijalističke privredne politike“, kako navodi Igor Duda, „postao stalno poboljšavanje materijalnih i

kulturnih uvjeta života i rada, a time je i potrošačka kultura postala dijelom privrednog programa“. (Duda 2005a: 47) Stoga su „poticaji za razvoj potrošačke kulture“, smatra Igor Duda, „dolazili iz dva smjera: odozgo, radi stvaranja sretnijih građana koji će imati povjerenja u vlast; i odozdo, od stanovništva koje nije živjelo u izolaciji i znalo je kako se živi kod zapadnih susjeda, a svim je silama, posebice njegova gradska i zaposlena sastavnica, nastojalo oblikovati ugodan život i ugodan dom, gotovo po mjeri iz medija sve bolje poznatog *američkog načina života* koji je, uz ostalo, podrazumijevao svim uređajima opremljenu kuhinju, kupaonicu unutar stana ili kuće, dnevni boravak s televizorom i automobil“. (Duda 2005b: 374). Početkom 1957. godine, uočava Brigitte Le Normand, osobna je potrošnja bila zadnja na listi prioriteta da bi 1965. godine, uvođenjem Privredne reforme i okretanjem djelomično tržišnoj ekonomiji bila prva na listi prioriteta. (Le Normand 2012: 45) Osobna je potrošnja, dakako, u okviru socijalističkog samoupravljanja smještena u okvire kolektivnog dobra kao poticaj i legitimitet idealizacije rada, racionalizirana proizvodnjom i zadovoljavanjem potreba životnog standarda od strane državnog aparata, u čijim je okvirima „osjećaja za mjeru“ individualno stjecanje materijalnih dobara shvaćeno kolektivnim i socijalnim dobrom kao „reprezentacija ideologije koja se temelji na ideji progresa i moderniteta“ (Le Normand 2012: 45). Kultura je socijalističkog društva materijalna kultura i to više nije „masovna kultura u negativnom određenju prema buržoaskoj elitnoj kulturi koja je stvorila klasnu dihotomiju elitne i masovne kulture“, ističe Stipe Šušar, „već je to kultura masa koja je zbog revolucioniranja načina proizvodnje postala svakodnevni i kulturni život“. (Senjković 2008: 32) Kroz pojam svakodnevnosti kulture Jugoslavija je asimilirala popularnu i potrošačku kulturu Zapada te koncepciju društva u kojemu, navodi John Fiske, „svaka roba ima ne samo funkcionalne, već i kulturne vrijednosti“ (Fiske 2001: 35). U problematiziranju „artikulacije socijalizma i polja popularnog“, Dean Duda ističe „kako se najoperativnijim čini elementarno određenje popularne kulture kao skupa općenito dostupnih artefakata: filmova, gramofonskih ploča, odjeće, televizijskih programa, medijskih proizvoda, načina prijevoza, bijele tehnike, elemenata za uređenje doma, itd.“. (Duda 2012: 299) Popularnu kulturu stoga postaje moguće odrediti kulturom stanovanja koja je pod okriljem materijalne jednakosti, konzumerističkog refleksa popularnokulturnih proizvoda dostupna svima. Igor Duda definira potrošačka društva kao ona „u kojima su izbor i krediti lako dostupni, u kojima su društvene vrijednosti određene kupovnom moći i materijalnim vlasništvom, u kojima postoji želja za, iznad svega, onim što je novo, suvremeno, uzbudljivo i moderno“. (Duda 2005a: 22) Jugoslavensko je društvo tako već tijekom 60-ih godina 20. stoljeća oblikovalo imaginarij potrošačke kulture koji je prisutan u filmovima „Ljubav i moda“ iz 1960. godine:

konkurentnost dviju modnih firmi: „Jugomoda“ i „Jugošik“, popularna glazba, Beograd metropolitanskog karaktera, aeronautika, Vespa i slično; te „Martin u oblacima“ iz 1961 godine: Zagrebački velesajam kao mjesto održavanja izložbi posvećenih modernom stanovanju, likovi Talijana kao metafore Zapada i jugoslavenskih izletničkih kupovina u Trstu – „prozor prema Zapadu“ (Duda 2005a: 70), popularna glazba, itd. O počecima potrošačkog društva svjedoči (te gotovo proročki o budućnosti jugoslavenskog društva) i animirani film Dušana Vukotića „Surogat (Ersatz)“ iz 1961. godine koji u jednostavnom i stilizacijskom crtežu ostvaruje kritiku potrošačkog društva u kojemu trokutasti lik sve što mu je potrebno u životu napuše, stvarajući surogat za stvarne potrebe, a time i lažnu stvarnost u kojoj i sam postaje nadomjestak za subjekt kojeg na kraju ispuhuje čavao.

2.1. Formiranje socijalističkog prostora

Formiranju novog stila u urbanizmu i arhitekturi s jedne strane stajala je ideološka pretpostavka formiranja prostora, načina njegove upotrebe i reprezentacije koja će predstavljati radikalan prekid s prošlosti te omogućiti ideološku intervenciju u svakodnevni život, a s druge strane ekonomski faktor. Ideološkom intervencijom u dom „kao najintimniji prostor svakodnevne“ (Crowley, Reid 2012: 11) dolazi do ukidanja tradicionalne buržoaske distinkcije javnog (muškog) i privatnog (ženskog) u kojoj se privatno identificira s prostorom doma, a taj je proces započet nacionalizacijom i konfiskacijom stambenih prostora te uspostavljanjem javnih stambenih fondova, a završen u odgoju stambene klase – pokušaju države da orkestrira novi način upotrebe prostora. Prostor doma tako postaje shvaćen kao mjesto performativnog izvođenja novog socijalističkog identiteta koji se ostvaruje u repetitiji svakodnevnih praksi, a koje se prema prostoru unutar kojeg se manifestiraju odnose kao označeno prema ideološki pretpostavljenom označitelju tog prostora, a uslijed toga koncepti javnog i privatnog, političkog i osobnog identiteta zamijenjeni su pozicijama individualnog i kolektivnog s nužnom pretpostavkom da individualno mora odražavati kolektivne vrijednosti. Time je veza između građana i države uspostavljena iz prostorne i infrastrukture perspektive gdje svakodnevni život ne stoji u opoziciji ideologiji, nego predstavlja mjesto njezine intervencije koja se realizira kroz formiranje prostora, kontrolu značenja i upotrebu prostora. Cilj je socijalizma bio formirati prostor koji će istovremeno svojim ustrojem diktirati i zadovoljavati potrebe njegovih stanovnika čime država ulazi u kontrolu svakodnevnih potreba

koje pod sintagmama „dobar život i realne potrebe pokušava racionalizirati“ (Luthar 2010: 343). Socijalistički prostor racionalan je prostor koji odgovara na kolektivno ustanovljene osnovne potrebe: egzistencija, društvenost i slobodno vrijeme.

Socijalizam je u potrazi na novim stilom organizacije prostora koji će njegovati ahistoričnost i ideju linearnog napretka, te ujedno u kontekstu akutnog nedostatka stambenog prostora biti i ekonomičan stil, svog urbanističkog i arhitektonskog saveznika pronašao u funkcionalizmu i tendenciji međuratnog Internacionalnog stila u stvaranju univerzalnog i racionalnog jezika arhitekture koji je u mogućnosti stvoriti novi društveni poredak. Industrijalizacija građevinarstva, korištenje novih građevinskih materijala – prefabriciranih elemenata, usvajanje montažne gradnje, omogućili su standardizaciju, tipizaciju i racionalizaciju te odredili tehnološko oblikovanje novog stila koji se time podređuje funkciji ideološke reprezentacije tehnološke verzije moderniteta i progresu. Tehnološki je pristup istovremeno omogućio brz i ekonomski prihvatljiv odgovor građevinarstva na potrebu izgradnje novih stambenih prostora, dijelom zbog razorenosti stambenog fonda u Drugom svjetskom ratu, a u većoj mjeri zbog migracije velikog broja stanovnika iz ruralnih područja, kojima grad postaje obećana zemlja budući da su „plaće u industriji uobičajeno bile veće od neindustrijskih i poljoprivrednih“ (Duda 2005a: 41). Zagreb je tako u razdoblju od 1931. godine do 1971. godine narastao 3,5 puta (Čaldarović 1987: 10), a u odnosu na 1921. godinu grad je 1981. godine brojao 650 000 stanovnika (sa širim područjem oko 850 000) (Duda 2012: 259).

Osnovnom stambenom jedinicom funkcionalističkog urbanističkog diskursa bio je „mikrorajon ili stambena zona upotpunjena svim potrebnim sadržajima i djelatnostima: odgojno-obrazovni, trgovačkim, uslužnim, ugostiteljskim, servisnim (praonice rublja, restorani društvene prehrane) društveno-kulturnim i sportskim“ (Gulić Zrnić 2009: 45), a takva je koncepcija sadržaja jasno definirala svakodnevni život: prakse stanovanja i slobodnog vremena, unutar koncepta mikrorajona.

Stambene zone bile su smještene na rubovima postojećeg grada na do tada neizgrađenim površinama, primarno zbog nedostatka prostora za ostvarivanje koncepta mikrorajona u postojećem dijelu grada, kao što je primjer urbanizacije Zagreba i Beograda, gdje se izgradnja na rubnim dijelovima grada pokazala kao nužnost, ali i iz razloga što je izgradnja novog društva trebala počivati na praznom prostoru – *tabula rasa*, koji je različit od

onog buržoaskog – zagrebačkog Donjeg grada. Stoga je čest slučaj, kao što je vidljivo u urbanističkoj situaciji Zagreba i Beograda, fizičko i simboličko presijecanje grada te odvajanje starog i budućeg centra prirodnim granicama – rijekom, i formiranjem socijalističke avenije kao okosnice grada – Ulica proleterskih brigada. Upravo je zato, u sekvenci filma Zvonimira Berkovića „Moj stan“ koja prati preseljenje djevojčice (pripovjedačice) i njezine obitelji u novi dio grada, prikazano kontrastiranje „starih kuća“² i „budućeg centra grada“³ te njihovog radikalnog presjeka umetanjem kadra vožnje obitelji Ulicom proleterskih brigada.

Funkcionalnost oblikovanja grada primijenjena je i na pojedinim prostorijama stana, najmanjim jedinicama mikrorajona, čime dolazi do funkcionalne podjele stana na: gospodarsku, dnevnu i spavaću zonu. Unutar socijalističkog urbanističkog diskursa formiran je tip dvosobnog stana s kuhinjom, kupaonicom, boravkom i sobom što je utjecalo na društvenu privilegiranost nuklearne obitelji – „cornflakes package family“ – i novi oblik stanovanja prema principu jedan stan – jedna obitelj, koji se uz ekonomske razloge izgradnje javlja i kao opozicija tradicionalnom načinu stanovanja nekoliko generacija pod istim krovom, a proizlazi iz shvaćanja da je preduvjet formiranja novog socijalističkog čovjeka novi ustroj obitelji. Važnu ulogu imali su i zajednički prostori stanovanja: „ulaz u objekt, stubišta i hodnici, osobni i teretni liftovi, kao sredina gdje se ostvaruju ili barem očituju neki procesi združivanja ljudi; od igre djece na podestima, susjedskog čavrljanja, zajedničkog postavljanja i njege zelenila u zimskim mjesecima sve do stalnijih mjesta sastajanja u prvom redu omladine i djece, katkada već vrlo osebnih manifestacija kao što je ukrašavanje ulaznog prostora i skupna stanarska proslava novih godina“. (Kritovac 1981: 62)

Funkcionalistička premisa oblikovanja prostora primijenjena je i u uređenju pojedinih prostorija u svrhu organizacije predviđenog programa stanovanja. Kuhinja je u poslijeratnom periodu postala „simbolom i materijalnim dokazom modernizacije i tehnologije“ (Oldenzel, Zachmann 2009: 9). Odvajanjem funkcija u stanu, kuhinja prestaje biti središnjom okosnicom programa stanovanja, kao što je bila u kućama radničkih obitelji u 19. stoljeću te postaje zaseban prostor. (Oldenzel, Zachmann 2009: 9). Moderna je kuhinja trebala biti opremljena tehnološkim dobrima koja pomažu u obavljanju poslova – hladnjak, štednjak, pećnica, mikser, stroj za pranje suđa i slično, a kondenziranom je koncepcijom „visećih elemenata“

---

² usp.: „Moj stan“ 1962.: 23"-26".

³ usp.: „Moj stan“ 1962.: 28"-30".

pretpostavljala racionalnu organizaciju posla zbog čega je postala metaforom racionalne podjele rada unutar modela radničkog samoupravljanja, odnosno metaforom socijalističke ideologije. „Dnevni boravak postaje obilježjem suvremenog stana druge polovine 20. stoljeća te središtem obiteljskog života.“ (Duda 2010: 127) Obavezne komponente dnevnog boravka bili su kauč, televizor i regal, a takav je način upotrebe prostora odredio polifunkcionalnost dnevnog boravka koji je bio prostorom različitih aktivnosti: „intelektualnog i ručnog rada, konzumacije medija, socijalizacije, spavanja te blagovanja“ (Horvat 2015: 49). Kupaonica je u drugoj polovini 20. stoljeća postala obaveznom prostorijom modernog i kulturnog načina života kao simbol čistoće i higijene, a osnovnom infrastrukturom bili su vodovod, umivaonik, kada i WC s ispiranjem. Opremanje kućanstva namještajem također je značilo kupovinu „socijalističkih stvari“ – standardiziranog i tipiziranog namještaja jer „naš čovjek teži da bude moderan u svim životnim manifestacijama, pa tako i u pitanju pokućstva“ zbog čega se često isticalo da „današnji suvremeni namještaj nije jednak onome roditelja i djedova“. (Čovjek i prostor 8/1954: 6).

Racionaliziranje svakodnevnih kulturalnih praksi stanovanja i osnovnih potreba odredilo je socijalistički stan kao produžetak tvornice. Funkcija je socijalističkog prostora bila formiranje racionalnog, samoupravnog čovjeka, koji će se simbolički identificirati s kolektivnim vrijednostima što je pretpostavljeno unificiranošću, standardizacijom i tipiziranošću stambenih naselja, stambenih objekata i stanova, a time će biti u mogućnosti racionalno pristupiti podjeli rada. No, intervencija države nije bila iscrpljena u formiranju prostora, već je brojnim izložbama odgojnog i komercijalnog karaktera, službenim i popularnim diskursima pokušavala uspostaviti kontrolu značenja koja se oblikuju upotrebom prostora u ideji učenja stanovništva grada suvremenom načinu života jer je, ističe Andrija Mutnjaković, „funkcioniranje ovih stanova moguće samo kod ljudi koji znaju stanovati, koji imaju suvremenu stambenu kulturu“ (Galjer, Ceraj 2011: 282).

3. Stvaranje „stambene klase“

Socijalizam je, unatoč namjeri ublažavanja klasnih razlika, u distribuciji stambenih prava reproducirao diferencirajući klasno-rodni obrazac utemeljen na poziciji unutar podjele rada i organizacije proizvodnje, čime je stvorena specifična grupa socijalnog stratuma – „stambena klasa“ (Čaldarović 1989: 64) ili „klasa nositelja stanarskog prava“ (Seferagić 1988: 49), iako je unutar socijalističkog egalitarizma „pravo na stan“ proklamirano osnovnom ljudskom potrebom, a time i osnovnim ljudskim pravom te socijalnim dobrom – kolektivnim bogatstvom, koje pripada čitavoj naciji nasuprot shvaćanju stana kao osobne potrošnje ili investicije, to jest konceptu stana kao robe (Bežovan 2004: 89).

Na temelju „Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta“ iz 1958. godine provedena je nacionalizacija (oduzimanje privatne imovine u korist države) i konfiskacija (oduzimanje bez naknade) stanova, dok je višak stambenog prostora pretvoren u društvene stanove kako bi se postignula jednakost u posjedovanju stambenih prava, a na nacionaliziranim građevinskim zemljištima planirano je podizanje novih društvenih stanova. Uz financiranje iz društvenog sektora sredstvima nacionalnog fonda u kojeg su svojevremeno bili dužni uplaćivati svi građani, čime je stvorena pretpostavka redistribucije uplaćenih sredstava svima koji su u fond ulagali prema principu jedan stan – jedna obitelj, stvorena je mogućnost financiranja i iz onog privatnog: iznajmljivanjem stanova, uplaćivanjem u fond za izgradnju stanova i kreditima – praksama koje jukstaponiraju koncept stana iz društvenog bogatstva u područje osobne potrošnje. Tijekom 60-ih godina 20. stoljeća društveni je sektor uspostavljanjem samoupravnog ekonomskog sustava djelomično decentraliziran te je dio odgovornosti rješavanja stambenog pitanja dodijeljena poduzećima koja „izdvajanjem stambenih doprinosa po načelu uzajamnosti i solidarnosti brinu za stanovanje svojih radnika, stoga je logično očekivati da u raspodjeli ovih sredstava trebaju sudjelovati svi oni koji ih uplaćuju“ (Bežovan 2004: 93).

Dok je s jedne strane takva stambena politika pretpostavljala dodjeljivanje društvenih stanova prema „socijalnom argumentu“ (Sekulić 1986: 355), onima kojima je najpotrebnije te ovisno o radnom stažu u slučaju odlučivanja radničkih vijeća pojedinih poduzeća, u praksi se pokazalo da je distribucija stanarskog prava putem liste kriterija utemeljena na „funkcionalnom argumentu“ (Sekulić 1986: 335) dodjelom stanova onima koji su bili više rangirani u podjeli rada i organizaciji proizvodnje, a time je stvoren gotovo paradoksalan

društveni obrazac u kojemu su niži društveni slojevi češće privatnim investicijama – kreditima, stjecali vlasništvo nad stanom, iako je stanarsko pravo bilo poželjnije u društvu zbog simboličnih stanarina, čemu svjedoči i priča Slavka Cvetnića:

„ (...) u slučaju mog stana uplatili smo 800 000 dinara, a stan je bio procijenjen tada na 5 milijuna din., tako da smo 800 000 uplatili kao kauciju...rok otplate je bio predviđen 50 godina, prema tome još koju godinu⁴ bismo bili u dugu da se nije desila inflacija ... te je nakon 10-ak godina za manje od jedne mjesečne plaće otplaćen čitav taj dug koji je bio predviđen za 50 godina...“ (Strukić 2010: 42)

Goran Musić ističe kako je takva klasna stambena politika bila rezultat djelomično tržišne ekonomije čime je stvorena međusobna konkurentnost poduzeća zbog čega je ciljem radničkih savjeta postalo privlačenje visoko stručnih i obučenih radnika, a u prilog korumpiranosti stambene politike navodi i konstataciju Brigitte Le Normand da su pojedina poduzeća često uplaćivala veće sume u stambeni fond od onih koji su ih dobivali nazad, što je ovisilo i radi li se o politički favoriziranoj branši. (Musić 2011: 154) Kao paradigmatičan primjer toga ističe jednu od najvećih građevinskih firmi – „Trubenik“, u kojoj je do „sredine osamdesetih godina preko hiljadu radnika i dalje bilo na listi čekanja za sopstvene stanove nakon dvadeset godina staža, iako su za to vrijeme izgradili milione stambenih kvadratnih metara širom Jugoslavije“. (Musić 2011: 154) Takvoj stambenoj politici svjedoči i istraživanje Vladimira Laya koje je pokazalo da su gornji slojevi društva najčešći nositelji stanarskog prava u kojem su političari zastupljeni s 57%, direktori s 54%, potom slijede inteligencija (37%) i službenici (25%), dok su radnici zastupljeni tek s 16 %. (Lay 1986: 36)

Primjer klasne politike u raspodjeli stanova tematiziran je u šestoj epizodi – „STAN“ serije „Vruć vetar“, koja na humorističan način prikazuje negativne pojave u društvu. Na samom početku serije (anti) protagonist serije, Borivoje Šurdilović, predaje ključeve od stana kolegi s posla koji je sa svojom obitelji došao ranim jutrom u iščekivanju useljenja u novi stan. Dolazak ranim jutrom i prisustvo svih članova obitelji, u kontekstu nepravde u dodjeli stanarskog prava koja je tematizirana u epizodi, trenutak dobivanja stana izdvajaju kao važan događaj – gotovo u značenju svečanosti, a toga je svjestan i sam Borivoje koji im objašnjava kako je dobivanje stana trenutak u životu koji se mora što više rastegnuti:

---

⁴ Riječ je o 2009. godini kada je vođen razgovor sa Slavkom Cvetnićem.

Borivoje: „Ja kad se budem useljavao u svoj stan ima da se obrijem, doteram, obučem svečano odelo ko za venčanje i muzika da me prati.“ A potom si postavlja pitanje: „Kad ću ja da se razbaškarim u svom stanu?“⁵

Borivoje sa svojom obitelji, ženom i djetetom te dvoje rođaka stanuje u trošnoj kući. U jednoj prostoriji kuće istovremeno se obavlja nekoliko poslova: kuhanje, pranje suđa, pranje rublja i sušenje za kišnog vremena, osobna higijena i spavanje. Zbog pritiska žene: „Meni fali ključ od stana. (...) A koliko godina treba da prođe pa da se izvučemo iz ove rupčage?“⁶, odlučuje uložiti žalbu Komisiji za razmatranje stanova jer smatra da je „nepravедno izostavljen“⁷. Na optužbe kolega iz poduzeća da pije i spava na radnom mjestu te da zato nije zaslužio stan odgovara:

Borivoje: „Al se nitko nije zapitao zašto je Šurda takav. Nervozan, prgav, deprimiran, utucan u glavu. Šta je to što muči Šurdu da se sukobljava s ljudima i dnevno propada. Da li je ta komisija došla da vidi gde Šurda živi i odakle će da ga otpremi u ludnicu.“⁸

Budući da je Komisija odlučila provjeriti uvjete stanovanja i razmotriti njegov zahtjev za stanom, Borivoje osmišljava kako doći do 600 bodova koji su po Pravilniku poduzeća potrebni za dobivanje stanarskog prava. Za tri godine radnog staža ostvaruje 60 bodova, za svakog člana domaćinstva 30 bodova, gdje zahvaljujući prijatelju koji za potrebu dolaska komisije glumi lažnog rođaka, dobiva još 180 bodova, a s ukupnom veličinom prostora od 28 m², odnosno manje od 5m² po ukućanu još 100 bodova, za dijete je predviđeno 50 bodova te isto toliko bodova za starog člana obitelji koji se nije u mogućnosti brinuti sam za sebe. Kako bi dosegli prag od 600 bodova, odlučuju (dodatno) pogoršati higijenske uvjete – zazidati prozor i skinuti crjepove te time dobiti još 50 ili 100 bodova, ovisno o mišljenju komisije.

Nakon posjeta Komisije, njegov je zahtjev za stanom prihvaćen i to na uštrb njegovog kolega iz poduzeća, a „pravo na stan“ time postaje okosnicom zaoštavanja međusobnih odnosa na poslu čime se individualno egzistencijalno pitanje suprotstavlja kolektivitetu i solidarnosti koji su imali središnje mjesto u ideološkoj retorici. No, zbog loše kvalitete

---

⁵ „Vruć vetar“ (ep. 6: „STAN“) 1980.: 2'9"-2'20".

⁶ „Vruć vetar“ (ep.6: „STAN“) 1980.: 8'20"-8'27".

⁷ usp.: „Vruć vetar“ (ep.6: „STAN“) 1980.: 10'46"-11'.

⁸ „Vruć vetar“ (ep.6: „STAN“) 1980.: 15'-15'45".

novooizgrađenih stambenih objekata u koje ulaže njegovo poduzeće, na sastanku je Komisije za dodjelu stanova, bez prisustva radnika i njihove mogućnosti u donošenju odluka, čime se samoupravljanje u praksi pokazalo tek birokratski tehničkim pojmom, zaključeno da je nužno dovesti stručnjake te kako će stan biti dodijeljen magistru Čaldaroviću čiji je uvjet zaposlenja u poduzeću bio dobivanje stana. Stan koji je za Borivoja trebao biti početak boljeg života, u potrazi za kojim se i doselio u Beograd, za magistra Čaldarovića prostor je koji kvalitetom i standardom ne odgovara njegovom zvanju.

Borivoje: „Znači, ovaj, Vi se nećete useliti?“

Magistar Čaldarović: „A da li bi se Vi uselili?“

Borivoje: „Ja?“

Magistar Čaldarović: „Kada bi Vama ovako nešto ponudili.“

Borivoje: „Bože sačuvaj! Znete i moja žena ima slabe živce.“

Magistar Čaldarović: „Pogledajte! Pogledajte molim Vas samo taj degažman!“

Borivoje: „Što da pogledam?“

Magistar Čaldarović: „Degažman. Ako oni misle da mene kupe na ovakav stan, oni se grdno varaju.“⁹

Klasna stambena politika smještena u kontekst akutnog nedostatka stambenog prostora, koji se javlja kao posljedica neuravnoteženosti procesa industrijalizacije i urbanizacije, u kojemu je potonji uvelike zaostajao, „pravo na stan“ unutar društvenog stambenog sektora postalo je privilegijom i statusnim simbolom, umjesto socijalnog dobra dostupnog svima čime stanarsko pravo postaje markerom socijalne distinkcije. Time, kolektivni diskurs u kojem su središnji trop jednakost i radnici, kolektivitet i uzajamna solidarnost u svakodnevnoj praksi postaje klasni te istovremeno i rodni diskurs budući da su u podjeli rada i procesu organizacije proizvodnje žene zauzimale podređenu poziciju u odnosu na muškarce čime su bile diskriminirane u raspodjeli stanarskih prava. Dobivanje stambenog prava posebno je bilo teško za „mlade parove sa ili bez djece, samce što će često rezultiralo preuranjenim brakovima, i za razvedene žene“ (Attwood 2004: 184). Tako će vječni student Pipo u komediji Marijana Vajde „Zajednički stan“ svoje dvije bivše žene nazvati „useljivima“¹⁰, a ista čežnja za pronalaskom „useljivog“ partnera prisutna je i u liku djevojke

---

⁹ „Vruć vetar „(ep.6: „STAN“) 1980.: 45'49"-46'19".

¹⁰ usp.: „Zajednički stan“ 1960.: 13'12"-13'56".

koju Budimir Trajković upoznaje tijekom večernjeg izlaska. U filmu „Martin u oblacima“ upoznajemo mladi par podstanara, Zoricu i Martina, koji fantazira o kupovini zajedničkog stana. Smještanje Martina „u oblake“ upućuje na suptilno socijalna značenja upisana u filmu – razmjer fantazije i stvarnosti u mogućnosti kupnje stana gdje Martinov stan na kraju stvarno završava „u oblacima“ budući da je stan koji je otkupio od preprodavača stanova, prevaranta Richarda Eugena Mrazeka, na sedmom katu zgrade koja ima samo šest katova. „Razmeđa između realističnog i fantastičnog“ prisutna je i u filmu Zorana Tadića „Treći ključ“ gdje „društvena kriza stanovanja generira natprirodne događaje koji se javljaju kao rezonanca društvenog komentara javne korupcije, povlastica dobivanja stana te klase ogrezle u korupciju“ (Pavičić 2004: 64) budući da je mladi bračni par – činovnik Zvonko i Dunja, preko veze došao do stana od kojega je nestao treći ključ što postaje okosnicom neobjašnjivih događanja. Potonji se oslanja na tematiku filma „Martin u oblacima“ i društveni problem mladih parova u ostvarivanju intimnih veza gdje im nedostatak stambenog prostora postaje glavnom preprekom, a tema je to i romantične komedije „Ljubavni život Budimira Trajkovića“ koji, zbog učestale selidbe oca i djeda – graditelja mostova, nije u mogućnosti ostvariti pravu ljubavnu vezu, a nakon trajnog preseljenja u Beograd, prepreka u ostvarivanju intimnosti postaje mu skućeni život s roditeljima i djedom u novogradnji.

Unutar stambene politike takve prirode depriviranim se pokazalo i žensko pitanje stanarskog prava. Iako su službeni i popularni diskursi o načinu upotrebe prostora stana i vođenja kućanstva bili upućeni ženskoj publici, zadatak je muškarca, kako navodi Lynne Attwood, „bio riješiti stambeno pitanje, ali je ženski glas bio presudan i imperativan u utjecaju na muškarca da stekne stanarsko pravo“ (Attwood 2004: 185) kao što je primjer u seriji „Vruć vetar“ te dokumentarnom filmu „Moj stan“ gdje kroz glas pripovjedačice saznajemo kako je: „Mama tjerala tatu da ide drugu Holjevku i da lupi šakom u stol.“¹¹, „Mama je uvijek grdila tatu da samo piše molbe, a drugi dobijaju stanove.“¹², „Moj tata ima mnogo veza i poznanstava, ali on neće time da se koristi. On hoće sve pošteno. Moja mama kaže da su samo budale poštene.“¹³. I izjave žena u „Ženskom biografskom leksikonu“ svjedoče takvoj rodnoj politici dobivanja stanarskog prava, ali i potvrđuju koliko je stambeno pitanje bilo teško za mlade parove budući da ih je većina nakon stupanja u brak stanovala s jednim od roditelja. Na pitanje „Kako ste došli do stana?“, odgovaraju:

---

¹¹ „Moj stan“ 1962.: 2'-2'4".

¹² „Moj stan“ 1962.: 2'12"-2'15".

¹³ „Moj stan“ 1962.: 2'15"-2'24".

Jelka Ć. (1926.): Kad sam došla u Z., onda sam stanovala kod brata, kao djevojka. Ali kad sam se udala, onda smo išli u P., tamo smo dobili stan od tog poduzeća gdje je Z.; kad smo bili u V., isto tako.“ (Dijanić et. al. 2004: 72)

Daša M. (1928.): „Kako, nisam nikako. Joj, ja sam rekla to su romani. Evo, vidite, ujak je moj, inače bio magistar u penziji, žena mu je umrla i stanovao je u Vinogradskoj, kad mu je žena umrla, on je htio da netko dođe kod njega da nije sam i onda sam ja dobila premještaj i ja sam došla kod njega (...).“ (Dijanić et. al. 2004: 107)

Slava K. (1929.): „Preko muža. Od firme. Šezdeset druge smo dobili stan (...).“ (Dijanić et. al. 2004: 152)

U odnosu na povlaštenu stambenu klasu većina je stanovnika živjela u lošim uvjetima te u stalnom iščekivanju stanarskog prava – u podstanarstvu, sustanarstvu i nehigijenskim prostorima: podrumi, barake i tavani, izolirani od modernog i kulturnog načina života. U slučaju ostvarenja stanarskog prava, za niže rangirane društvene slojeve, značilo je useljenje nedovršeni stan i stambeno naselje s nedovršenom infrastrukturom u kojemu se nije mogla ostvariti bolja kvaliteta života, no „imati svoje“, posebno uz dug proces dobivanja stanarskog prava umanjuje „kritičku svijest prema stanovanju koja raste s ekonomskim i socijalnim statusom“ (Seferagić 1988: 49).

4. Svakodnevni diskursi prostora – kultura kao djelovanje

„Funkcionalni argument“ (Sekulić 1986: 355) pozicioniranja u društvenoj podjeli rada i „nejednaka mogućnost odlučivanja o bitnim društveno-ekonomskim pitanjima zajednice“ za posljedicu su imali stvaranje različitih materijalnih uvjeta pojedinca i mogućnosti zadovoljavanja osobnih potreba kao „korisnika društvenih dobara, organizatora sopstvenog vremena i komunikacije sa drugim ljudima“. (Pešić 1977: 125) Unatoč ideološkom formiranju socijalističkog „standardnog paketa osnovnih potreba“: egzistencijalnih, kulturno-rekreativnih i društvenih, konstruiranjem kulture stanovanja kroz funkcionalističko oblikovanje prostora kao strukture unutar koje se realiziraju pripadajuće joj prakse – rad, stanovanje, promet i slobodno vrijeme (Đilas 2014: 20), te kroz formiranje potrošačke kulture u cilju stvaranja boljih i kvalitetnijih uvjeta života, ujednačenost je životnog standarda, kako ističe Vesna Pešić, „postignuta u kvantitativnom smislu, a klasna distinkcija javlja se u načinu *kako* se potrebe zadovoljavaju s obzirom na društveni položaj, u praksama koje pripadaju društveno-kulturnom i vrijednosnom aspektu zadovoljavanju potreba“ te formiraju specifičan stil i kvalitetu života svojstvene određenoj grupi socijalnog stratuma. (Pešić 1977: 126) Prvi moment odraza klasno obilježene društvene podjele rada javlja se u rješavanju stambenog pitanja i načinu stanovanja koji su definirani osnovnom egzistencijalnom potrebom, a potom u području potrošnje: „posjedovanju određenih predmeta ili imovine, načinu potrošnje i upotrebe, načinu nabavke, planovima potrošnje i projekciji o potrošnji novca“, koji utječu na organizaciju slobodnog vremena i društvenost. (Pešić 1977: 131) Time, slika socijalističkog društva postaje zbir kvantitativno ujednačenih životnih standarda, ali kvalitativno različitih tipova egzistencije – stilova života, koji, ističe Henri Lefebvre, „nisu odraz čovjekove individualizacije kao ispoljavanje grupne pripadnosti, nego su odraz individualizma kao privatnog i osobnog života“. (Pešić 1977: 122).

Ključnu ulogu u formiranju privatistički obilježenih stilova života pojedinih društvenih slojeva imao je razvoj potrošačke kulture, koji je unatoč ideološkoj regulaciji potrošnje u okvirima zadovoljenja „*stvarnih i osnovnih potreba*“ (Luthar 2010: 343) te ujednačavanja životnog standarda, rezultirao pregovaranjem moći države i ideološke intervencije u području svakodnevnog života na način formiranja gotovo oprečnog ponašanja potrošača isticanjem osobne financijske moći potrošnje, čime stečena materijalna dobra postaju projekcijom osobnog identiteta te predstavljaju simbole individualnog napretka i društvene moći. U isticanju osobnog standarda nad društvenim, socijalna materijalna dobra,

zaključuju Susan E. Reid i David Crowley, počinju predstavljati „različite aspiracije režima i ljudi“ te dodaju kako je uslijed toga nužno „totalitarnu i jednoličnu perspektivu ideološke intervencije i nametanja značenja svakodnevnom životu zamijeniti konceptom pregovaranja ideološki upisanih značenja i značenja koja se formiranju kroz prakse onih koji konzumiraju, uvođenjem Certeauovog koncepta *strategija* (proizvodnja slike) i *taktika* (utilizacija slike) gdje popularnu kulturu definiraju prema Certeauovoj uzrečici: *umjetnost činjenja s onime što sistem omogućuje*“. (Crowley, Reid 2000: 4) Na takvu formulaciju popularne kulture unutar industrijskog društva, a kakvim je socijalističko bilo, upozorava i John Fiske:

„Popularnu kulturu stvaraju ljudi nju ne proizvodi industrija kulture. Sve što industrija kulture može da proizvede jeste repertoar tekstova ili kulturne građe koju će različite formacije ljudi koristiti ili odbaciti u trajnom procesu stvaranja popularne kulture.“ (Fiske 2001: 32)

„U potrošačkom društvu kapitalizma, svatko je potrošač bilo da je riječ o materijalno-funkcionalnim potrebama (hrana, odjeća) ili semiotičko-kulturnim (mediji, obrazovanje, jezik), a svaki je čin potrošnje i čin kulturne proizvodnje.“ (Fiske 2001: 44)

Svakodnevni prostorni diskursi nastaju kao odgovor na ideološku intervenciju u prostor doma i grada, a vezani su uz klasne i kulturne aspekte pojedinih iskustava, kao i uz tradicionalan način života – *habitus*, koji se u nekim slučajevima javlja kao nužda, moment otpora i pregovaranja zbog svijesti o vlastitom klasnom položaju. Svakodnevni diskursi prostora time se mogu odrediti kao popularni diskursi prostora čija značenja proizvode pojedinci ovisno o društvenom položaju, a koja se ogledaju u „načinu stanovanja, potrošnji i stjecanju materijalnih dobara, organizaciji društvenog života te načinu provođenja slobodnog vremena i dokolice“ (Pešić 1977: 125). Na taj su način određene klasne i kulturne odrednice stana gdje prostor doma postaje odraz individualnih identiteta i reprezentacija njihove društvene moći koja određuje i drugačiji način, to jest stil života, a odražava se u ženskoj verziji svakodnevnog, koje su kao „državni agenti modernizacije u domu bile svjesnije društvenog položaja u društvu, a time postaju stranom koja pregovara“ (Reid 2004: 161). Pregovaranje s ideološkim značenjima vidljivo je u i pitanju simboličke identifikacije, javnosti prostora doma te u *pseudotradicionalnom* i *nevelegradskom načinu života*. Kultura stanovanja time postaje zbir pojedinačnih svakodnevnica i stilova života koji se formiraju ovisno o društvenom položaju, a moguće je, ovisno o prostoru realizacije, podijeliti ju na

kulturu stambene bijede, kulturu stanovanja u sustanarstvu i podstanarstvu te kulturu stanovanja u novogradnji.

4.1. Klasno-kulturne odrednice stanovanja

U slici socijalističkog društva, kako je pokazalo istraživanje Vesne Pešić, egzistiraju četiri životna stila: *ekskluzivni, statusni, stil sukoba potreba te tradicionalni stil života*, sukladna četirima osnovnim grupacijama socijalnog stratuma: sloj rukovoditelja koji je sastavljen od državno-političkih i privrednih rukovoditelja, srednji sloj kojeg čini inteligencija u širem smislu: visokoobrazovani i rutinski službenici, radnička klasa kojoj pripadaju nekvalificirani i kvalificirani radnici zaposleni u industriji i uslužnim djelatnostima – klasa neposrednih proizvođača, te individualni poljoprivredni proizvođači. (Pešić 1977, 128-131)

Obilježje *tradicionalnog životnog* stila individualnih poljoprivrednih proizvođača stanovanje je u kući, naturalna potrošnja u zadovoljavanju osnovnih potreba te ograničenost u osobnoj potrošnji industrijskih proizvoda koji bi „mijenjali način života i vrijednosni sistem“, čime je taj životni stil izoliran od industrijskog društva te statusne potrošnje kakva se javlja u gradu. (Pešić 1977: 134-137) Razlog je tomu slaba novčana privreda koja dovodi u sukob naturalno zadovoljavanje potreba i osobnu potrošnju na industrijski proizvedena potrošna dobra, u većini slučajeva na ona koja obogaćuju slobodno vrijeme – televizor i radio, ali i neopremljenost sredine osnovnom infrastrukturom zbog čega je taj „životni stil izoliran od industrijskog društva te je slabo uključen u tehničko-potrošačku civilizaciju“. (Pešić 1977: 134-137) Postojanje još uvijek tradicionalnih obrazaca života koji se ogledaju i u „načinu provođenja slobodnog vremena te dominaciji primarnih društvenih veza“ (Pešić 1977: 143-151) jasno upućuje na modernizacijski raskol sela i grada te neuspjeh socijalizma da prevlada „kapitalističku diskrepanciju sela i grada“ (Trocki 1927). Iako je osnovnim zadatkom socijalizma proklamirana industrijalizacija agrikulture koja će omogućiti poljoprivrednicima da prestanu biti ovisni o prirodnim silama te time ukinuti i razliku između poljoprivrednika i radnika koji se kolektivnom diskursu zajednički nazivaju „radnim ljudima“, tehnologija je u tradicionalnom stilu života korištena tek za premošćivanje udaljenosti između ruralnih krajeva i grada. Izgradnjom pruga i cesta omogućena je u prvim godinama socijalizma kolonizacija

plodne panonske nizine što je tematizirano u filmu Veljka Bulajića „Vlak bez voznog reda“ iz 1959. godine gdje cijelo selo Dalmatinske zagore putuje u potrazi za boljim životom.

Za razliku od *tradicionalnog životnog stila, statusni i ekskluzivni stil* veže se uz obrasce ponašanja u potrošnji „koji se mogu formulirati kao neprekidno pronalaženje statusnih simbola kojima će se istaći društveni položaj i distancirati od svih aspiranata na taj društveni položaj i stil života“. (Pešić 1977: 154) Prvi obrazac takve potrošačke psihologije podrazumijeva kupovinu proizvoda „koji nisu omasovljeni i široko dostupni te stoga postaju statusnim simbolima: televizor u boji, filmska kamera, mašina za pranje sudova, erkondišn i sl.“. (Pešić 1977: 155) Drugi obrazac „koji ima funkciju statusnih simbola jeste *pozajmljivanje simbola* iz razvijenih zapadnih zemalja, držati viski, džin ili francuski konjak samo po sebi govori o *rangu* kuće u društvenom smislu“. (Pešić 1977: 155) Uz dva osnovna obrasca, Vesna Pešić ističe i turističko putovanje, kupovinu stranih automobila te izgradnju vikendica kao „simbola isticanja društvenog prestiža pojedinca, odnosno njegove porodice“. (Pešić 1977: 155-158) Izuzev potrošnje, *statusni i ekskluzivni stil života od tradicionalnog i stila života radničke klase* distancira se i načinom provođenja slobodnog vremena i dokolice te u organizaciji društvenosti. Slobodno vrijeme, kako je pokazalo istraživanje Vesne Pešić, najčešće se provodi u „čitanju štampe čime se stvara grupno distanciranje od popularne prakse praćenja televizijskog programa“, ali i potvrđuje društvena uloga jer štampa podrazumijeva informiranost koja je nužna za više rangirani položaj u organizaciji rada koji podrazumijeva i odlučivanje o ključnim pitanjima zajednice. (Pešić 1977: 162) Organizacija društvene sfere života pokazuje tendenciju „socijalnog izoliranja i stvaranja barijera u komuniciranju s pripadnicima drugih slojeva“ što, ističe Vesna Pešić, „pokazuje određenu usmjerenost ka segregacionizmu, a posebno se ispoljava u dvije oblasti života: stanovanju i obrazovanju“. (Pešić 1977: 168-169)

Radnički stil života karakterizira „suočavanje s nizom potreba i nedovoljnim materijalnim sredstvima što stavlja radnika u situaciju da se neprekidno bori sa osnovnim potrebama (stanovanje i ishrana), da jednu zadovoljava na račun neke druge (školovanje djece, mogućnost letovanja), da se lišava jednog, a zadovoljava drugo“. (Pešić 1977: 172) Takav oblik životne situacije „odražava se na način provođenja slobodnog vremena i dokolice tako da će pripadnici tog životnog stila najčešće težiti ka lakim, zabavno-rekreativnim sadržajima (masovna zabava i kultura: televizor, sport), čija je funkcija zaborav egzistencijalnih i drugih problema pre nego što bi imala autonomni značaj za razvoj

sposobnosti i ličnih potencijala što se odražava i na planu socijabilnosti u zadržavanju tradicionalnih obrazaca ponašanja“. (Pešić 1977: 130)¹⁴

Time, materijalna dobra – hrana, odjeća, tehnologija: automobil i posebno televizor, koja su u ideološkom diskursu proglašena osnovnim potrebama radnih ljudi, kontekst je socijalne nejednakosti formirao u društvene simbole čime je došlo do „fetišizacije tehničke i individualne robe kao simbola uspješnosti“. (Pešić 1977: 156) Istraživanje Vladimira Laya pokazalo je da u „opremljenosti predmeti redovnog standarda“: usisavač, stroj za rublje, telefon i televizor u boji, prednjače domovi političara i direktora, potom slijedi inteligencija i službenici dok su domovi radnika uvjerljivo najneopremljeniji. (Lay 1976: 34) Duško Sekulić tako ističe da je čest slučaj bio primat kupovine automobila, iako ti pojedinci još uvijek nisu imali riješeno stambeno pitanje (Sekulić 1986: 370), dok Igor Duda navodi primjer kupovine trajnih materijalnih dobara koji su u stanovima imali funkciju dekora – primjerice ugašeni frižider u kuhinji budući da nisu bili realizirani infrastrukturni uvjeti novogradnji (Duda 2005b: 381). Time, posjedovanje određenih aparata u statusu kulturnih artefakata u stanu postaje kulturna odrednica, ali i odraz vlastite kulture stanovanja. Za one nižih društvenih slojeva osnovne potrebe pretvorile su se u želje koje su u mogućnosti postupno realizirati uslijed čega dolazi do nesklada između željenih materijalnih uvjeta koji pripadaju privilegiranim i načina života koji su u mogućnosti ostvariti i stvarno raspoloživih materijalnih dobara. Za razliku od uspostavljanja racionalne upotrebe stana taj prostor se koristi u svrhu reprezentacije vlastite individualnosti i zadovoljavanja vlastitih potreba koje se formiraju ovisno o položaju u društvu. Posljedica je toga stvaranje specifične potrošačke psihologije u kojoj su više rangirani društveni slojevi u „neprekidnoj potrazi statusnih simbola kako bi istaknuli društvenu moć“, dok su napori nižih društvenih slojeva obilježeni „osvajanjem stanovanja i trajnih potrošnih dobara“, odnosno osvajanjem onih dobara koje posjeduje srednja ili viša klasa. (Pešić 1977: 154), a razlog je tomu i specifičnost socijalističkog diskursa gdje je uz ahistoričnost, koncept stvaranja boljeg života smješten u sadašnjost kako bi se novo društvo obilježeno jednakošću steklo u budućnosti.

---

¹⁴ v.: Prilog 2.

4.1.1. Klasno određena ženska verzija kulturnog svakodnevnog

Unatoč socijalističkoj proklamaciji rodne ravnopravnosti u odbacivanju tradicionalnih buržoaskih rodnih uloga gdje dom predstavlja sferu privatnog i ženskog za razliku od muške sfere javnog i političkog, obavljanje kućanskih poslova ostaje rodno određen. Društveno prihvatljiva slika žene bila je „žena radnica i žena odgojiteljica novog socijalistički odgojenog/izgrađenog pomlatka“ (Dijanić et. al. 2004: 303), a one su ujedinjene u figuri žene „domaćice nasuprot pojmu kućanice koji ne podrazumijeva radni odnos izvan doma“ (Horvat 2013: 325). Time je društvena emancipacija žena i njihovo uključivanje u javnu sferu stvorilo novu radnu obavezu. Donald Filtzer tako upozorava da su „klasne relacije ujedno bile i patrijarhalne, unatoč proletarizaciji žena i pokušaju njihovog aktivnog uključivanja u javne sfere izvan doma prema socijalističkom shvaćanju da se individualnost stječe kroz rad i sudjelovanje u javnoj sferi“. (Filtzer 2004: 40) Službeni i popularni diskursi odgoja suvremenog načina života bili su rodno određeni, time je zadatkom žene određeno racionaliziranje doma i oblikovanje kulturnog života, odnosno stvaranje okoliša i materijalnih uvjeta koji će formirati novu svijest i pripremiti ju za samoupravljanje i racionalnu podjelu rada, stvaranje moralnog okvira unutar doma koji se shvaća kao produžetak tvorničkog pogona. No, uspostavom samoupravljanja i djelomično tržišne ekonomije, stvoren je patrijarhalno-klasni obrazac jer su žene redovito bile niže rangirane u podjeli rada, a autoritet se stjecao i rodno obilježenom stambenom politikom, tako će Juričin tata u seriji „Ne da se Floki“ u prepirci sa suprugom reći da mu ne ruši njegov „krovostečeni autoritet“¹⁵. Replicirana podjela posla na prostor doma utjecala je i na obavljanje kućanskih poslova čime je ojačana tradicionalna ženska pripadnost sferi doma. Te dvije subordinirane ženske pozicije, smatra Donald Filtzer, „determiniraju jedna drugu budući da je uz posao u kući za žene gotovo bilo nemoguće obučiti se te ostvariti mogućnost dobivanja više pozicije u podjeli rada“. (Filtzer 2004: 40) U društvenoj podjeli rada također je bila prisutna i „podjela na ženske i muške poslove te je većina žena bila zaposlena u tekstilnoj industriji“ (Dijanić et. al. 2004: 322), a zastupljenost na rukovodećim mjestima bila je gotovo nezamjetna, čak i u slučaju tekstilnih poduzeća gdje se na rukovodećim mjestima tvornice „Zvijezda“ u seriji „Priče iz fabrike“ nalazi rukovoditelj, a slučaj je to i u modnoj kući „Jugošik“ iz filma „Ljubav i moda“ gdje o važnim pitanjima kuće odlučuje upravno, muško vijeće. Rad u tekstilnoj industriji tako je za većinu žena značio rad za strojevima u „glasnim, prašnjavim,

---

¹⁵ usp.: „Ne daj se floki“ (ep. 2: „Svinjski duhovi“) 1985.: 15'23".

vrućim i vlažnim uvjetima“, gdje većinu vremena provode u „obavljanju repetitivnih radnji s malo varijacija“ koje postaju simbolom otuđenosti ženskog subjekta koji je ojačan i reprezentacijom šivanja kao „uradi sama“ svakodnevne kulturalne prakse. (Filtzer 2004: 41)

Time gotovo da je stvoren tradicionalno-modernizacijski diskurs koji prisustvo trajnih potrošnih dobara u domu pretpostavlja emancipaciji žena, umjesto ravnopravne i racionalne podjele rada, a dodatno je ojačan i konstruiranjem ženstvenosti u izgledu moderne i suvremene žene, a takav je oblik emancipacije, dakako, bio klasno uvjetovan društvenom moći muškaraca. U ojačavanju tradicionalnih ženskih rodni uloga i proizvodnji ženstvenosti posebnu su ulogu imali popularni ženski časopisi i priručnici. Jedan od primjera takvih priručnika je „Knjiga za svaku ženu“ koji već u konstrukciji poglavlja može ocartati koji su to poslovi bili shvaćeni kao ženski. Već u samom naslovu adresiran „za svaku ženu“, priručnik podrazumijeva da su to savjeti koje bi trebala prihvatiti svaka domaćica te kako su oni odraz njezine kulture i kulture njezinog doma, ali i potvrda njene suvremenosti. (Crowley 2002: 190) Ovu poziciju ojačavali su i popularni časopisi kao što su „Praktična žena“ i „Svijet“, koje je morala kupovati, čitati i kroz savjete primjenjivati svaka suvremena žena koja je „držala do sebe“. U shvaćanju tradicionalnih ženskih poslova, „Knjiga za svaku ženu“ iz 1972. godine donosi poglavlja:

Žena i kuća (naš dom, seoska kuća, održavanje čistoće u domaćinstvu, kako se njeguje stolno kuhinjski i ostalo rublje, pravila za čišćenje mrlja, kako spremiti zalihe u kući, kako se uništava gamad, selidba, njega domaćih životinja, kad želimo otputovati, instalacije u kući, električni i plinski aparati u kući, muzički aparati u kući).

Žena domaćica (prehrana i ljudsko zdravlje, vještina kuhanja, recepti, specijaliteti, roštilj, serviranje vina, hladna i topla pića, dijetalna ishrana bolesnika, spremanje voća i povrća, zamrzavanje hrane, važnost mlijeka, povrćarstvo, peradarstvo, cvijeće u kući i oko kuće).

Žena i zdravlje (kako očuvati i unaprijediti svoje zdravlje, liječenje bolesti biljem, kako usporiti starenje, alkoholizam ugrožava život, hitna pomoć, njega bolesnika u kući).

Žena i moda (suvremeno odijevanje, muška moda, dječja odjeća, kačkanje, čišćenje i njegovanje odjevnih predmeta, njega ljepote).

Žena i društvo (o lijepom ponašanju, za volanom, horoskop i kalendarske pojedinosti planeta). (Chloupek 1972)

Prostor doma tako počinje predstavljati različit prostor za muškarca i za ženu. Muška verzija svakodnevnog podrazumijeva prostor doma kao provođenje vremena oslobođenog od rada, dok je ženskom verzijom svakodnevnog, ujedno i definicijom žene, shvaćeno dobro vođenje kućanstva te briga o sebi. Upravo zato, tradicionalno je shvaćena modernizacija doma u kojoj je muški posao bio vođenje financija, dodatno ojačavala podređenu poziciju žene budući da je o kupovini trajnih potrošnih dobara redovito odlučivao muškarac, što zbog većih primanja što zbog pitanja autoriteta. Istraživanje Ruže First Dilić o bračnim odnosima moći u obiteljima gdje je žena zaposlena pokazalo je, uz opasku u uvodnom dijelu „da posao koji žena igra u socijalnoj podjeli rada nije demokratizirao unutrašnje obiteljske odnose te da veća zarada u obitelji, odnosno povlaštenost u podjeli rada znači i veću moć u obitelji“, kontinuitet u presudnosti muškog glasa u kupovini većih investicija, a to u rodno obilježenom shvaćanju doma podrazumijeva da će primat biti na onim potrošnim dobrima kojima se troši slobodno vrijeme, umjesto onih kojima se postiže ušteda vremena. (First Dilić 1974: 11).

„Prvo, novac su u većini obitelji zarađivali samo muškarci, neopterećeni radom u kući, pa su odlučivali da će 'svojim' novcem kupiti uređaj koji će im prikratiti slobodno vrijeme...“ (Duda 2005a: 63)

Tako ćemo na primjeru serije „Ne daj se Floki“ vidjeti Juričinu mamu koja je zaposlena, čita ženske časopise i brine o svom izgledu držanjem djeteta, modernim oblačenjem, no u težnji za kupovinom novog televizora te automobila - društvenih statusnih simbola, njezin je glas usmjeren prema mužu čiji je zadatak, kako i sama napominje, „briga o kućnom budžetu i akumuliranje novca“¹⁶. Emancipacija žena shvaćena kroz tradicionalno-modernizaciji rakurs bila je time ovisna o položaju muškarca u podjeli rada i njegovoj mogućnosti da stekne stanarsko pravo koje je bilo prvi uvjet ostvarenja „kulture žene“ budući da je vođenje domaćinstva u savjetima koje daju časopisi bilo prvenstveno vezano uz modernizirano i industrijalizirano stanovanje u novogradnjama.

---

¹⁶ usp.: „Ne daj se Floki“ (ep.2: „Svinjski duhovi“) 1985.:7'12"-7'15".

Društveno konstruirana slika suvremene žene i mogućnost njezina ostvarivanja u stvaranju kulturnog načina života i održavanju kulturnog nivoa u obitelji bila je klasno obilježena i ovisna o muškarcu, čak i u obiteljima u kojima je žena bila zaposlena čime navodi Irene Stiver, „predstava jugoslavenske žene kao oslobođene i pozapadnjačene zapravo oslikava iskustvo žena srednje ili više srednje klase iz urbanih sredina“ (Dijanić et. al. 2004: 322).

Ženski identitet je u socijalizmu konstruiran kao kolaž niza savjeta koje je žena trebala primjenjivati u svakodnevnom životu kako bi ostvarila vlastiti kulturni nivo koji se prvenstveno ogleda u prostoru doma. Iako je takav oblik kulturnog nivoa pretpostavljen i upućen „svakoj ženi“, on je uvelike ovisan o materijalnim uvjetima, zaposlenju, poziciji unutar podjele rada te o društvenom položaju. I stoga će jasno jedna od radnica tekstilne tvornice „Zvijezda“ u seriji „Priče iz fabrike“ reći da će njezina kolegica Jasna sada dobiti i telefon i grijanje u stan kada joj je sin postao direktor te se doselio kod nje¹⁷. „Priče iz fabrike“ primjer su i pretpostavljenog odnosa radnica i direktora, dvije sfere koje ne bi trebale biti u međusobnom dodiru zbog čega radnice ostaju u čuđenju kada direktor odlučuje s njima ručati u kantini. U seriji je i jasno prikazana polarizacija figure radnice i potrošačice koja je ovisna o društvenom položaju i postojanju slobodnog vremena, dok jedna od radnica konstatira kako nikada nije znala što to one šivaju, a u tome se i složi čitav pogon odgovarajući simultano s pokretnom trakom, u čemu se ogleda i njihova definiranosti isprekidanim radom kojeg svakodnevno obavljaju, u kadru koji slijedi gledatelj/ica može vidjeti da se radi o konfekcijskoj odjeći i pripremanju modne revije.

Kao i prostor doma, ni ovaj položaj žene ne treba promatrati hegemonijski, jer „gdje ima moći, ima i otpora“, kako navodi Breda Luthar (Luthar 2010: 341). Otpor podređenom položaju može se promatrati kroz konzumiranje rodno kodirane popularne kulture – primjerice čitanjem romanci, kao što navodi Janice A. Radway (Radway 2006) ili gledanjem sapunica. David Morley u tekstu „Rodni okvir obiteljskog gledanja televizije“, navodi da je gledanje televizije posljedica jasno određenih društvenih uloga (Morley 2003: 196), a Joanne Hollows tomu dodaje da „istraživanja publike pokazuju da odnosi žena prema sapunicama ne mogu biti jednostavno objašnjeni rodnim vještinama i kompetencijama, već da su također proizvod klasnih kulturnih kompetencija“ (Hollows 2005: 105). John Fiske tako uvodi pojam

---

¹⁷ usp.: „Priče iz fabrike“, ep.1, 1985.: 23'43"-24'.

„kulturene ekonomije“ kojime „definira značenja i zadovoljstva koji su dostupni podređenima da izraze i promoviraju svoje istine, brige i identitete“, a „bijeg u maštu“ smatra momentom stvaranja „alternativne ideologije čime publika postaje aktivnim sudionikom i proizvođačem viška značenja“. (Fiske 2003: 208, 209, 210) U usporedbi s istraživanjem Vesne Pešić koje je pokazalo kako upravo pripadnici *radničkog stila života* provode slobodno vrijeme u gledanju televizije „čija je funkcija zaborav egzistencijalnih i drugih problema“ (Pešić 1977: 135) ta se praksa ističe, ako je promotrena kroz koncept mašte Johna Fiskea, kao moment otpora vlastitom klasno i rodno podređenom društvenom položaju.

4.1.2. Pseudotradicionalni i nevelegradski način života

Socijalizam, unatoč namjeri progresivnog napretka i ahistoričnosti, u prostoru nije uspio ostvariti brisanje tradicije. Staro i novo supostojali su zajedno, a jedan od razloga bila je i socijalna nejednakost koja je ostavila pečat u prostoru. Tomu svjedoči i Slavko Cvetnić koji u prvim godinama Trnskog spominje privatno gospodarstvo gdje su „ljudi još uvijek držali kokoši i pajceke“ (Strukić 2010: 42). Materijalna nejednakost i nejednaka produkcija moderniteta utjecali su na prenošenje tradicionalnih obrazaca života. Industrijalizacija je kao glavna poslijeratna razvojna strategija, inicirala velike migracije stanovništva iz sela u grad čime je došlo do „ruralizacije gradova i transponiranja *seoske kulture* u drugačiji socio-kulturološki kontekst“ (Čaldarović 1987: 13). U periodu između 1948. i 1980. godine broj poljoprivrednog stanovništva u SR Hrvatskoj smanjen je s 62,5% na 22,1%, a Zagreb je 1971. godine brojao 63% doseljeničkog stanovništva. (Čaldarović 1987: 11) Život u gradu zahtijevao je ostavljanje starih osobina i navika stanovanja te prilagođavanje kulturi stanovanja u gradu, a prisustvo tradicionalnih obrazaca i formiranje *nevelegradskog načina života* može se iščitati kao moment otpora i pregovaranja zbog svijesti o vlastitom društvenom položaju, većinom nekvalificiranih radnika tek priučenih na rad.

Useljavanje u stan često je značilo useljavanje u nedovršeno stambeno naselje bez infrastrukture, prvenstveno mogućnosti opskrbe najosnovnijim namirnicama, a to je u prvim godinama pojedinog stambenog naselja, udaljenog od centra grada i trgovina, značilo oslanjanje na stare obrasce hranjenja i nabavljanja hrane, kao što spominje Darko Peterlin, o

oslanjanju opskrbe stanovnika Trnskog na Podbrežje koje se nadovezivalo na južni dio naselja:

„Žene iz Sela donosile bi u Trnsko mlijeko, sir, putar (tko se još sjeća pravog putra [?], ali i piliće. Kad je narodna vlast to zabranila, žene iz sela bi poskrivečki bi donosile u Trsko mlijeko, sir, putar i piliće koje su doseljenici u Trnsko isto tako poskrivečki kupovali. Kad je narodna milicija i tomu stala na kraj, stanovnici Trnskog sami su odlazili na selo po mlijeko, sir, putar i piliće. Selo je bilo značajna gospodarska uporišna točka ranog Trnskog, pogotovo njegova južna dijela, i zato što je mali broj postojećih trgovina i servisa bio smješten u sjevernom dijelu Trnskog: prva trgovina opće potrošnje u zgradi broj sedam [?], pošta u sedamnaestici, dječja ambulanta u šesnaestici [?], voćarna u trici nasuprot kasnijoj samoposluzi. Tek je 1964. godine otvoren dućan opće potrošnje u zgradi 33 u južnom dijelu Trnskog, što je smanjilo „dnevne migracije“ domaćica s juga Trnskog prema sjeveru.“ (Strukić 2010: 44)

Time je i hranu moguće promatrati kao znak distinkcije među klasama. Kao što Pierre Bourdieu navodi „stvarno je načelo razlika koje se primjećuju u području potrošnje, pa i mnogo dalje, opreka između ukusa raskoši (ili slobode) i ukusa upotrebe“ i dalje da se „može zaključiti da pučke sklonosti prema istodobno *najhranjivijoj* i *najekonomičnijoj* hrani proizlaze iz nužnosti reprodukcije radne snage uz najmanju cijenu koja se nameće proletarijatu kao sama njegova definicija“. (Bourdieu 2011: 164)

„Ne daj se Floki“, humoristična je serija za djecu u pet nastavaka gdje kroz glas psa lualice u potrazi za domom – Flokija, upoznajemo stanare jedne od zagrebačkih novogradnji, bloka 6. Unatoč tomu što su se stanari zgrade uselili, okoliš novogradnje je neuređen – gradilište s dizalicama, u okolici su vidljive barake i kuće, a cesta kojom se prilazi je neasfaltirana. Budući da u okolici zgrade još uvijek nije izgrađen opskrbni centar, selo postaje glavnim izvorom hrane. Hrana tako dobiva posebnu simboliku u seriji, s jedne strane Jurin tata uživa u špeku, čvarcima, kobasicama, šunki, luku i krumpirima, dok je Jurina mama na dijete, izbjegava ugljikohidrate kako bi održala kulturni nivo kuće.

U seriji je jasno suprotstavljen odnos sela i grada, Jurin tata sa sela je došao živjeti i raditi u grad, isto kao i mama, no za razliku od nje, on još uvijek osjeća povezanost sa selom – kroz stalne odlaske u posjet, ali posebno kroz hranu. Tradicionalna je ishrana, kao što uočava

Rose M. Somerville, za tek preseljeno ruralno stanovništvo u gradu značila vezu s rodnim krajem koja je u prvim godinama još uvijek funkcionirala kao primarna društvena veza (Somerville 1965: 351), a istovremeno je bila i način zadovoljavanja te osnovne potrebe u financijskoj nemogućnosti osobne potrošnje i kupovine industrijski proizvedene hrane. U Jurinoj obitelji, moment aspirativne potrošnje zajednički je odlazak obitelji na ćevape, no datum u mjesecu vraća obitelj iz fantazije u realnost budući da moraju platiti režije, čime njihov stil života postaje *stil sukoba potreba*:

Tata: „Prokleti grad! Tu nema odvoda za dimnjak, voda, ovisimo o SIZ-u.“¹⁸

Dok je Jurin tata vezan uz svoje korijene, Jurina mama brine o održavanju kulturnog nivoa i života u gradu – dijeta, gledanje televizije, magnetofon, čitanjem ženskih časopisa – „Praktična žena“, na čijoj je naslovnici prikazan ženski lik koji vanjskim izgledom nalikuje Jurinoj mami, vježbanjem, zabrinutošću za njihov dotrajali auto,. U tome je vidljiv modernizacijski raskol sela i grada, Jurina mama prilikom posjeta selu požuruje odlazak obitelji kako bi gledala svoju televizijsku seriju: „A gde bum tu gledala TV?“¹⁹, na što Jurina baka upita: „Koja je to serija, je l' to neki rod?“²⁰. Predstavnici *tradicionalnog stila života* u seriji, Jurini baka i djed, kao što je karakteristično tom stilu, zadovoljavaju svoje potrebe naturalnom potrošnjom dok predmeti modernih industrijskih dobara nisu prisutni u njihovoj svakodnevnici kao što je primjerice telefon zbog čega djed svoj posjet gradu najavljuje pismom, a baka pada u nesvijest kada stanari bloka 6 nenajavljeno dolaze u kolektivni posjet selu.

Zaplet serije čini sumnja drugih stanara da Jurina obitelj u stanu drži svinju čemu se oštro protive susjed Franjo i njegova žena Elza, a Jurinu obitelj zbog posjeta selu često nazivaju „divljacima“²¹ i „seljačinama“²². Kod obitelji Puklek: Dragec i njegova žena Rezika, opet susrećemo dihotomiju sela i grada te interesantan moment *miješanog životnog stila* (Pešić 1977: 145). Rezika je podrijetlom sa sela i nezaposlena je, unatoč slanju velikog broja molbi za posao, dok Dragec odijevanjem i načinom govora prezentira gradski način života. U

---

¹⁸ „Ne daj se Floki“ (ep. 2: „Svinjski duhovi“) 1985.: 26'09".

¹⁹ „Ne daj se Floki“ (ep.1: „Operacija svinjska nogica“) 1985.: 8'9".

²⁰ „Ne daj se Floki“ (ep.1: „Operacija svinjska nogica“) 1985.: 9'26".

²¹ usp.: „Ne daj se Floki (ep.1: „Svinjski duhovi“) 1985.: 11'12".

²² usp.: „Ne daj se Floki (ep.1: „Svinjski duhovi“) 1985.: 11'14".

nekoliko scena prikazan je u kućnom ogrtaču za kojeg Pierre Bourdieu „ističe da ga službenici kupuju 3,5 puta više nego radnici“, dok je njegova supruga Rezika većinom u pregači „koja je neka vrsta funkcionalne odore kućanice, čije korištenje raste sa spuštanjem u društvenoj hijerarhiji (obrnuto od kućne haljine, gotovo nepoznate u radničkom svijetu)“. (Bourdieu 2011: 184) Dragec također preferira i inozemnu robu – talijansku sol, a u nedostatku iste odbija koristi domaću. Jasno se suprotstavlja ostalim stanarima te se distancira od njih nazivajući ih seljacima: „Sve ih treba vratiti otkud su došli skup s mojom ženicom Rezom.“²³, a ta je praksa između starosjedilaca i pridošlica bila stalno prisutna:

„Kakvi ljudi! Oni koji nikada nisu čuli za normalan stan. I zato se događa da odvođe čepe sagovi i pelene, da se salata pere u kadama, da se perad drži na balkonima. Tamo čak i hrane svinje. Krade se posvuda. Ukrali su mi kvaku s mojih ulaznih vrata, uređaj za paljenje struje na stubištu, čak i kućni red koji je tamo visio. Tamo gdje je radio jedan službenik, sada ih je deset.“ (Radelić 2006: 213)

4.2. Kultura stambene bijede: primjer kulture stanovanja Smilje Glavaš

Kulturu stambene bijede karakterizira stanovanje u „divljim“, bespravno izgrađenim, nehigijenskim naseljima koja čini „skup stambenih i drugih objekata od slabog materijala koji nemaju vodovodne i kanalizacione instalacije, snabdjevanje vodom se vrši iz zajedničke česme te su veoma vlažni i prenaseljeni“. (Vujović 1985: 43) Kultura stambene bijede javlja se kao nužnost i adaptacija neuravnoteženih i stihijski realiziranih procesa industrijalizacije i urbanizacije te socijalno-ekonomske krize građevinarstva, ali istovremeno i kao, ističe Oscar Louis, „otpor siromašnih na svoju marginalnu poziciju u klasno stratificiranom društvu“. (Vujović 1985: 43) Klasna svijest o podređenom društvenom položaju kod stanovnika bespravničkih stambenih naselja posljedica je realizacije svakodnevnih kulturalnih praksi na dodiru tradicionalnog i modernog, ruralnog i urbanog gdje je sfera rada smještena u urbanizirani i industrijalizirani kontekst, promet se javlja kao prijelazna praksa između tih opozicija, a stanovanje i slobodno vrijeme određeni su *pseudotradicionalnim* i *nevelegradskim načinom života* kojeg karakteriziraju stalni napor u zadovoljavanju primarnih i egzistencijalnih potreba.

---

²³ „Ne daj se Floki“ (ep.3: „Škandal“) 1985.: 15'30".

U svrhu rekonstrukcije prostora i svakodnevnih praksi kulture stambene bijede kao predložak bit će korišten dokumentarni film „Od 3 do 22“ redatelja Kreše Golika te istraživanje Maje Đilas provedeno u svrhu prikaza načina života Smilje Glavaš kao primjera alternativne kulture stanovanja. Dokumentarni film „Od 3 do 22“ temporalno određenim okvirom jednog repetitivnog radnog dana 1966. godine u vremenu od 3 do 22 sata prati kulturu stanovanja, prostore i svakodnevne prakse: rad, stanovanje, promet i slobodno vrijeme (Đilas 2014: 20), dvadesetdvostrana tvorničke radnice Smilje Glavaš. Film započinje kadrom tvorničkog formulara na kojemu su ispisani osnovni podaci o protagonistici filma: „Smilja Glavaš, dvadesetdvostrana radnica, majka jednogodišnjeg djeteta, udata, sa svojom obitelji stanuje na adresi 9. sopnički odvojak b.b. u Zagrebu“. Iz istraživanja Maje Đilas poznatim postaje i razlog depriviranog socijalnog konteksta protagonistice filma rođene 1944. godine u selu Petrijevcima kod Osijeka, koja, kao i većina ruralnog stanovništva u poslijeratnom periodu, migrira u grad, gdje se zapošljava u tekstilnoj industriji kao nekvalificirani radnik s četiri završena razreda niže osnovne škole. (Đilas 2014: 18)

Prostor stanovanja obitelji Glavaš dvosobna je trošna kuća izgrađena od opeke i drveta na rubnom, neurbaniziranom području bez osnovne infrastrukture te javnih servisa što je imalo značajan utjecaj na klasnu i rodno određenu verziju svakodnevice Smilje Glavaš budući da u takvom materijalnom okolišu ne postoje infrastrukturni preduvjeti modernizacije čime je formiran tradicionalno-ruralni prsten oko svakodnevnih praksi stanovanja vezanih uz žensku „nevidljivu“ svakodnevnicu koja se realizira u obavljanju kućanskih poslova, takozvanoj „drugoj smjeni“. Podjelom prostora na kuhinju i sobu te materijalnim uvjetima doma: tri ležaja, ormar, stol i peć na drva, formiran je osnovni program stanovanja: rad i spavanje, koji u takvoj organizaciji isključuje mogućnost slobodnog vremena. Središte organizacije doma drveni je stol, polifunkcionalni element u svrhu obavljanja više aktivnosti: pripravljanje hrane, zajednički ručak obitelji kojeg obilježava izostanak unutarobiteljske socijalnosti te pisanje brojeva – račun, jedinom tragu modernizacije u domu obitelji Glavaš ako biva promotren u shvaćanju Lava Trockog da „ovladavanje tehnologijom znači i ovladavanje buržoaskim znanjem, pismom i formulama“. (Trocki 1927) Uz obavljanje kućanskih poslova kao tradicionalne prakse ženske sfere stanovanja, prisutni su i tragovi ostalih društveno konstruiranih uloga žena – briga o vlastitom izgledu te o uređenju doma, koji se javljaju u inicijalnom obliku kroz umivanje i češljanje te žensku kulturnu praksu šivanja i stvaranja rukotvorina iz „nagonske potrebe za uređivanjem kuće“ (Đilas 2014: 23), koja je ujedno i u

„značenju otuđenosti“, kako piše Nada Todorović-Uzelac, „žene ne samo u procesu rada, nego i u dokolici, porodici“ (Horvat 2015: 46).

Prostor rada Smilje Glavaš tekstilna je tvornica „Pobjeda“ u Zagrebu gdje je Smilja zaposlena kao nekvalificirana radnica čiji rad zauzima podređenu pozicija u društvenoj podjeli i organizaciji proizvodnje. Podređena pozicija unutar proizvođačke djelatnosti time uvjetuje materijalne uvjete stanovanja i mogućnost zadovoljavanja osnovnih egzistencijalnih potreba čime je financijska moć potrošnje ograničena na minimum i izražena tek u nabavi hrane gdje se kao prostori potrošnje javljaju tržnica i kiosk s kruhom i mlijekom, unatoč aspirativnoj želji kupovine koju Smilja izražava pogledom u izlog trgovine koja je onemogućena što zbog financijskih razloga, a što zbog izostanka slobodnog vremena previđenog za potrošačku aktivnost. Takva bazična prehrana koncipirana kao jelovnik osnovnih i tradicionalnih namirnica, kruha, mlijeka i povrća, postaje momentom distinkcije budući da su radničke obitelji, kako navodi Igor Duda „uživale kruh i mlijeko, a službeničke meso, povrće i voće“. (Duda 2005a: 51).

Prakse unutar prostora rada time dvostruko definiraju, ili bolje rečeno predstavljaju dvostruki teret za protagonisticu filma, s jedne strane u materijalnim uvjetima svakodnevne egzistencije, a s druge u repliciranju podređene uloge i u prostoru stanovanja, repetitivnim, jednoličnim i mehaničkim radnjama koje se ponavljaju i u obavljanju kućanskih poslova, a glavnim im obilježjem postaje brzina kao „ritam života koji je predočen i ritmom filma“ (Tadić 2009: 136). Asketski izraz lica Smilje Glavaš, tek u jednom kadru zabilježen osmijeh kada prima dijete u naručje što može značiti i jedini trenutak slobodnog vremena, kao odraz fizičke realnosti u kojoj protagonistica obavlja svakodnevne kulturne prakse, jasno upućuje na socijalnu definiciju „divljih“ stambenih naselja koja prema Michaelu Harringtonu „postaju stvarno ubitačna tamo gdje se pretvaraju u sredinu sa kulturom siromaštva, u spiritualnu i personalnu realnost za njegove stanovnike, isto kao i u oronulu četvrt“. (Vujović 1985: 44) Upravo zato, Krešo Golik u ideji „izvrtanja dosjetke da je film ono što ostane kada se izbace dosadni dijelovi života realizirajući film kao zapis dosadnih, odbačenih krhotina života jedne obitelji čija se egzistencija i sama doima odbačenom“ (Krelja 1977: 35) čini vidljivom pojedinačnu socijalno-ekonomsku uvjetovanu žensku verziju svakodnevice prikazanu kroz klasnu i rodnu represiju radnice, majke, supruge i kućanice, čija vremenski i prostorno precizno određena struktura radnog dana „demontira idealnu podjelu dana na trećine za rad, slobodno vrijeme i spavanje“ (Horvat 2013: 334). Prikazani fizički prostori svakodnevice

Smilje Glavaš ujedno su i psihička realnost, a repeticija i brzina kao stalno prisutni *lajt*-motivi radnog dana zatvaraju njezin svakodnevni život unutar eliptične strukture formirane u opoziciji s linearno-modernizacijskom idejom napretka socijalističkog društva koja je prikazana u dokumentarnom filmu Hrvoja Šarića „Zagreb (67.-69.)“.

Film prikazuje vizuru društva gledanu „odozgo“ i „ideju kolektivizma u kojoj izostaju pojedinačne sudbine“ (Krelja 1977: 17) kao što je ona Smilje Glavaš. Koncipiran kao reportažni izvještaj film prikazuje rast dvogodišnje bilance u periodu od 1967. do 1969. godine i stavke toga rasta: nove tvornice, razvoj industrije kao temelj razvoja grada, ulaganja u proizvodnju, napredak privrede koji utječe na svakodnevni život (promet, kanalizacija i vodovodi, izgradnja nasipa, telefonske centrale, opskrba i ugostiteljstvo), izgradnja škola, ulaganje u kulturu i izgradnja stanova (oko 8000 stanova godišnje).

4.3. Kultura stanovanja u podstanarstvu/sustanarstvu

Stanovanje u sustanarstvu i podstanarstvu, javlja se kao nužnost i adaptacija na stambenu krizu, te uz stanovanje u barakama, podrumima i inim nehigijenskim prostorima, realizira se kao privremeno rješenje stambenog pitanja što stvara zanimljiv moment u perspektivi međusobnih odnosa stanara koji su, takvim modelom kolektivnog načina života u kojemu postoje zajednički prostori svakodnevnih praksi stanovanja: kuhinja, kupaonica, veš-kuhinja, hodnik, bili najbliži lenjinističkoj viziji stanovanja i potpune abolicije privatnog načina života. No, upravo je stanovanje u sustanarstvima i podstanarstvima, kako navodi Lynne Attwood, „pokazivalo jako malo osjećaja za zajedništvo“ (Attwood 2004: 180) jer je kod stanovnika postojala tendencija definiranja privatnosti koja se pokazala ženskom intencijom, unatoč tomu što je oblik zajedničkog stanovanja pružao mogućnost međusobnog pomaganja žena u obavljanju svakodnevnih poslova – kuhanja i čuvanja djece. (Attwood 2004: 180) Tako u filmu „Moj stan“ glas pripovjedačice uparen s kadrom ulaska u zajednički hodnik podstanarstva opisuje odnos s ostalim stanarima: „U našem stanu bilo je i drugih podstanara. Mama i tata nisu s njima pričali jer su oni bili bezobrazni i neodgojeni.“²⁴, a zadržavanje privatnosti vidljivo je već na ulaznim vratima gdje uz ime svake obitelji stoji koliko je puta nužno pozvoniti za pojedino prezime. Realiziranje svakodnevnih praksi stanovanja bilo je skućeno najčešće unutar jedne prostorije, kao što je skicirano na primjeru serije „Vruć vetar“, a pitanje privatnosti unutar obitelji posebno se ističe kod praksi osobne higijene te tako Borivojeva žena ostale članove obitelji „tjera“ van na kišu na sat-dva kako bi se mogla okupati²⁵. Jednosobni prostor stanovanja prisutan je i kod pripovjedačice dokumentarnog filma „Moj stan“ koja opisuje kako su u jednoj sobi i jeli i kuhali i spavali, učili i pisali zadaće te da zato kod njih nije moglo biti uredno, a takva je organizacija života posebno utjecalo na mamine živce zbog čega upravo ženski glas postaje inicijatorom stjecanja stanarskog prava²⁶ budući da, unatoč prodoru javnog u prostor privatnog koji se i gubi unutar organizacije svakodnevnog života zbog ustroja prostora, ženski se glas još uvijek poistovjećuje s prostorom doma i privatnim, a zadržavanje privatnosti posebno se ističe u prostoru kuhinje koji je često od ostatka prostora bio odvojen zastorima (Attwood 2004: 181).²⁷ Kolektivni model stanovanja tematiziran je i u komediji „Zajednički stan“ u kojoj

---

²⁴ „Moj stan“ 1962.: 1'9"-1'12".

²⁵ usp.: „Vruć vetar“ (ep.6: „STAN“) 1980.: 18'23".

²⁶ usp.: „Moj stan“ 1962.: 1'36"-1'47".

²⁷ usp.: „Moj stan“ 1962.: 1'37"-1'39".

grupa različitih ljudi: vječni student Pepi, student medicine Miša, obitelj koju čine djed Boga, majka Nata, otac Dragiša i kćer Ljubica; tetka Pola, nećakinja Lula i koza, doseljava u nedovršeni, od „stambenog odseka“²⁸ iščekivani stan, krov nad glavom i osobni mir, a međusobno jedni drugima postaju podstanari što rezultira konfliktom koji se na kraju, gotovo u maniri *screwball* komedije, rješava međusobnim brakovima čime svaki par dobiva vlastitu sobu: „Ima da živimo ko bubreg u loju, velika familija u mali stan opće poznata stvar!“²⁹, no naizgled riješene međusobne odnose kvari dolazak trubača s troje djece.

4.4. Kultura stanovanja u novogradnji – „stan po mjeri čovjeka [?]“

Ironični prikaz životnog standarda u novogradnji i kvalitete stanovanja ovisne o klasnom položaju prikazan je u dokumentarnom filmu „Moj stan“. Nakon preseljenja pripovjedačičine obitelji u novogradnju, satirični momenti filma ostvaruju se kontrastiranjem prikazanog u kadru i glasa pripovjedačice u *off*-u koji predstavlja dječju i nevinu perspektivu iz koje se otkriva da je „jedna velika i nova kuća“³⁰ prostor koji nije u mogućnosti odgovoriti na potrebe i želje novih stanovnika.

Iako je maminom željom bila „bijela kuhinja“ s velikim prozorom da mirisi hrane ne ostaju u kući, a djevojčičinom veliki balkon na kojem bi raslo cvijeće, novi stan nije imao balkon, a prostor kuhinje bio je niša dnevnog boravka odvojena zastorom kao i podstanarskoj

²⁸ usp.: „Zajednički stan“ 1960.: 7'8".

²⁹ „Zajednički stan“ 1960.: 98'25".

³⁰ usp.: „Moj stan“ 1962.: 23'26".

sobi, bez velikog prozora i neispravne ventilacije.³¹ Prostornu organizaciju novog stana čine dvije sobe i kupaonica koje dimenzijama ne odgovaraju potrebi stanovanja četveročlane obitelji, a ironiziranje proizvodnje i standardizacije potreba prepoznatljivo je u pripovjedačičinoj konstataciji da su sobe kao za lutke:

„U našem novom stanu mi živimo zaista krasno. Naš stan je vrlo lijepo i mi smo vrlo sretni. Imamo dvije lijepe, slatke male sobe, kao za lutke.“³²

„U sobama nemamo peći, to je dobro jer peći zauzimaju mnogo mjesta, a nisu baš ni potrebne. U malome stanu čovjek se ugrije samo od sebe.“³³

„A još bi nam bilo ljepše da imamo bar malo veću kupaonicu. Ona je tako tijesna da bojler ne može stajati uspravno. A kada bojler stoji vodoravno ne grije dobro vodu.“³⁴

„U našoj sobi televizor je tako blizu da ne smijemo gledati jer nas bole oči. Zato je tata izmislio relejnu stanicu u predsoblju. Onda se mi preselimo u drugu sobu i gledamo televizijski prijenos iz prve sobe. I sve fino vidimo i ništa nas ne bole oči.“³⁵

---

³¹ usp.: „Moj stan“ 1962.: 1'51"-1'55"

³² „Moj stan“ 1968.: 5'58"-6'7".

³³ „Moj stan“ 1962.: 6'44"-6'52".

³⁴ „Moj stan“ 1962.: 7'56"-8'5".

³⁵ „Moj stan“ 1962.: 10'51"-11'11".

Slobodno kretanje u stanu dodatno je onemogućeno zbog masivnog i staromodnog namještaja, a „prilozi i revije za uređenje doma nisu davali savjete kako uklopiti stari namještaj u novi stan“ (Gerchuk 2000: 92), već su ga smatrali odrazom nesuvremenosti stanovanja, stoga obitelj svake subote premješta pojedine elemente u cilju pronalaska Kolumbovog jajeta, koji je za mamu rješenje za stan³⁶ čime se ističe nezadovoljstvo novim stanom u kojemu je način života sličniji onome u podstanarskom stanu, nego suvremenom načinu stanovanja, prisutnom tek u posjedovanju televizije, štednjaka i radija.

Kao i u podstanarskom stanu, smetnja maminoj privatnosti postaju susjedi, iako su u arhitektonskom diskursu zajednički prostori stanovanja predviđeni „kao sredina gdje se ostvaruju ili barem očituju neki procesi združivanja ljudi; od igre djece na podestima“. (Kritovac 1981: 62)

---

³⁶ usp.: „Moj stan“ 1962.: 6'11"-6'23".

„Mami opet na živce najviše ide hodnik. U našem hodniku svakoga možete sresti i čuti sve novosti. To nije hodnik, to je korzo – kaže mama. Ne razumijem što je u tome loše ako u kući imamo i korzo. Mi djeca volimo hodnik i lijepo se u njemu igramo.“³⁷

Ideja stana po mjeri čovjeka dodatno je ironizirana posjetom druga Kadića koji, predimenzioniran za prostor stana, jedva uspijeva ući: „On nije znao ni kud bi rukama ni kud bi s nogama ni kud bi s glavom.“³⁸, a socijalna je nejednakost implicitno naznačena posjetom pripovjedačičine obitelji stanu koji ima veliki balkon čime koncept „stana po mjeri čovjeka“ postaje „stan ili prostor stanovanja po mjeri društvenog položaja“.

---

³⁷ „Moj stan“ 1962.: 8'10"-8'57".

³⁸ „Moj stan“ 1962.: 10'43"-10'45".

„Ima mnogo kuća kao što je naša, ali još mnogo više ima kuća s velikim balkonima, sa širokim prozorima, s bijelim kuhinjama. Tamo mirisi hrane ne idu u sobu i tamo nema dugačkih hodnika gdje svi vide svakoga. U tim kućama počaste nas na balkonu kada dođemo u goste. To je baš fino jesti trešnje na balkonu i gledati cvijeće. Pitala sam tatu zašto kod nas grade i ovakve i onakve stanove, a tata je rekao da je to zato što u našoj zemlji još mnogi ljudi nemaju stana pa zato treba graditi jeftino, a mama je rekla da su jeftini stanovi skuplji od skupih. To je opet nešto što ja ne razumijem. Kako nešto jeftino može biti skupo? Ali i to ću valjda shvatiti kad narastem.“³⁹

„U našoj kući ima tristo i pedeset ljudi i svi su zadovoljni, a ako netko i po koji put nije sretan i zadovoljan dovoljno je da pogleda kroz prozor. I odmah mu postane lijepo u njegovom stanu.“⁴⁰

---

³⁹ „Moj stan“ 1962.: 12'13"-13'.

⁴⁰ „Moj stan“ 1962.: 11'18"-11'29".

4.5. Kultura stanovanja *statusnog životnog stila*

Statusni životni stil „naličje je stila života radničke klase“, funkcionalnog i primarnog zadovoljavanja potreba, kojeg karakterizira „probijanje standardnog paketa osnovnih potreba“ i zadovoljavanje istih na način isticanja potrošačke moći. (Pešić 1977: 130) Primjer usporednog postojanja ovih dvaju životnih stilova „mozaički je prikazano“ u filmu Kreše Golika „Imam 2 mame i 2 tate“ iz 1968. godine „u životu dvije obitelji različitog imovinskog i društvenog statusa koje nastaju nakon rastave majke i oca“ (Maković 2008), a čije se egzistencije međusobno isprepliću u odgoju djece koja „time postaju fokalizatori zbivanja – međusobnih i unutarobiteljskih svađa“ (Peterlić 1977: 169), koje se javljaju kao odraz društvenog i materijalnog položaja. Obitelj prve mame čine drugi tata i sin Draško te mlađi sin Đuro iz prvog braka, a obitelj prvog tate druga mama, kćer Đurica te stariji sin Zoran iz prijašnjeg braka s prvom mamom.

Prostor stanovanja obitelji prve mame gornjogradska je prijeratna kuća koju je drugi tata s namještajem naslijedio od prabake. Prostor stanovanja podijeljen je na kuhinju, kupaonicu, dnevni boravak i sobu, a izuzev elektrifikacije i vodovoda, tragovi modernih potrošnih dobara – kućanskih aparata, nisu prisutni u kući. Program stanovanja, koji za prvu mamu predstavlja obavljanje kućanskih poslova i odgoj djece, dok su uređivanje i briga o vlastitom izgledu rezervirani za posebne prilike, a za oca muzičara vježbanje flaute, razlog je sukoba supružnika u kojemu se prva mama profilira kao predstavnik materijalnog i praktičnog – „formalist“⁴¹, a otac kao predstavnik intelektualnog.

Drugi tata: „Ti baš moraš cijeli dan s nečim lupati i zujati?“

Prva mama: „Pa šta te to smeta?“

Drugi tata: „Smeta me jer radim.“

Prva mama: „A ja se zabavljam, je li?“

Drugi tata: „Ne kažem da se zabavljaš, ali možda možeš spremići nešto jednostavnije bez lupanja.“

Prva mama: „A da? Ti sve tako rješavaš? Pa ne vidiš kako se ja mučim golim rukama kad nemamo ničega u kući. Drugi imaju sluškinje pa su svejedno kupili po dva miksera.“

---

⁴¹ usp.: „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 78'47".

Drugi tata: „Da, na primjer oni u Proleterskoj je li? Oni imaju sve, a mi nemamo ništa. Što ćeš kad ja nisam trgovac nego muzičar.“

Prva mama: „Ima muzičara koji znaju itekako zaraditi.“

Drugi tata: „Naročito oni koji sviraju šlagere.“⁴²

Svijest o klasnom i rodnom društvenom položaju kod prve mame se javlja zbog odrađivanja „dvije radne smjene“, ali i zbog stila života obitelji prvog muža i klasno određene verzije svakodnevice njegove druge supruge čime razlogom svađe postaje društveni položaj njezinog drugog muža i nemogućnost da joj osigura bolje materijalne uvjete doma.

Prva mama: „Ti valjda misliš da mi živimo od tvoje mizerne profesorske plaće. Ili od nekakve flaute?“

Drugi tata: „Ostavi ti moju flautu na miru i ne deri se na mene pred djecom. Jesi razumjela?“

Prva mama: „(...) Rintam kod kuće, rintam u uredu. Pa ja samo rintam i rintam. A onda drolja ne radi ništa drugo nego se vozika u autu.“

Drugi tata: „Vidjet ćemo samo do kada će potrajati taj njihov objesni standard! Vidjet ćemo!“

Prva mama: „Taj objesni standard nije pao s neba, nego on zna zaraditi. Zna se okrenuti. A zato imaju!“

Drugi tata: „Imaju da, televiziju, kristale, auto, to imaju.“

Prva mama: „Ta tvoja jadna nemoćna superiornost. Poza siromaha. A šta mi imamo? Starudiju od tvoje prababe! A kome je stalno do toga i do tvoje blesave flaute i klasike? Propali umjetnik. Surogat!“

Drugi tata: „Što je trebao onda surogat? Što nisi ostala kod svog zlatnog magarca?“

Prva mama: „I jesam pogriješila. Neka je magarac, ali ima! Ima!...A šta mi imamo“

Drugi tata: „Pa što onda ne odeš ako ti je ovdje tako slabo?“⁴³

Osim unutarobiteljskih sukoba i međusobni odnosi obitelji obilježeni su nadmetanjem, stoga prva mama upućuje sina Đuru da suptilno naglasi intelektualni društveni položaj drugog tate te ga upozorava na bonton i ponašanje stolom kojima će pokazati dobar odgoj, a isticanje

---

⁴² „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 18'21"-18'54".

⁴³ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 47'55"-49'06".

materijalnog prisutno je i za vrijeme Zoranovih nedjelja kada prva mama kupuje banane, vrhnje i čokoladu, dok su im namirnice tjedne osnovne prehrane mlijeko i krumpir.

Prva mama: „Reci tamo, onako usput, znaš, da će tata svirati na koncertu. (...) Kaži da će svirati Mozarta. Ako oni uopće znaju tko je Mozart.“⁴⁴

Unatoč tomu, njezin je pogled na intelektualno pozicioniran iz materijalnog:

Prva mama: „Tvoj je tata intelektualac i umjetnik, a on nema ni fakulteta.“⁴⁵

Prva mama: „A on se uopće ne razumije u glazbu. Šta on zna o flauti. Prvo i prvo flauta košta preko milijon dinara. Pa da, sva je od srebra, žice su od zlata.“⁴⁶

Prostor stanovanja druge obitelji suvremeno je uređen stan u Proleterskoj ulici opremljen tehničkim dobrima (televizor, gramofon, telefon, fotografski laboratorij, fotoaparat, magnetofon, kristali i slično) zbog kojih obitelj ima iskustvo konzumiranja popularne kulture kojeg ističu u pogrdom nadmetanju s intelektualnim duhom drugom tate, kako bi istaknuli vlastitu suvremenost i modernost. Tako prvi tata, nakon što primi ulaznice za koncert drugog tate u Glazbenom zavodu upita Đuru:

Prvi tata: „Nego, koliko se to plaća?“

Đuro: „Ništa, mama je rekla da ne treba.“

Prvi tata: „Ma ne, pitao sam koliko on dobije za to svoje sviranje, koliko to nosi?“

Đuro: „Ne znam.“

Prvi tata: „Kad se već čovjek toliko muči, zašto ne uzme nekakvu električnu gitaru ili saksofon? Nešto što ljudi vole slušati, a ne nekakvu...“

Zoran: „...frulicu.“⁴⁷

Pripadanje *statusnom životnom stilu* obitelji drugog tate ogleda se u položaju njegove druge žene i njezine verzije svakodnevice u usporedbi s onom prve mame. Druga mama je

---

⁴⁴ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 6'47"-6'57".

⁴⁵ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 39'36"-39'39".

⁴⁶ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 39'51"-39'55".

⁴⁷ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 27'17"-27'36".

nezaposlena, no unatoč tomu ima kućnu pomoćnicu koja ju naziva „milostivom“⁴⁸, čime je rasterećena kućanskih poslova, stoga slobodno vrijeme provodi u čitanju stranih ženskih časopisa – „Brigitte“ i „Grazia“, sunčanju, šetnji gradom te u brizi o vlastitom izgledu čime se potvrđuje da su „popularne reprezentacije žena u časopisima bili slika svakodnevnog života pripadnica srednje ili više klase“ (Dijanić et. al. 2004: 322). Kod prve mame praksa brige o ženstvenosti i vlastitom izgledu prisutna je u posebnim prilikama, prije odlaska na koncert drugog tate u Glazbenom zavodu i prije sastanka s prvim tatom kada svoju suvremenost dodatno izražava pušenjem cigareta, a u okviru ispunjavanja praksi uloge suvremene supruge i žene još jednom se pokazuje intelektualni duh drugog tate:

Draško: „Tata je rekao mami da ima namazane nokte ko dame iz polusvijeta.“⁴⁹

Drugi tata slobodno vrijeme provodi čitajući novine, u redovitim odlascima na pecanje te druženjima na Šalati – jednim od *toposa* potrošačkog imaginarija grada te okupljalištem pripadnika *statusnog životnog stila* koji nudi mogućnosti igranja tenisa, kupanja, ispijanja kave. Različitost životnih stilova i ovdje je prikazana iz dječje perspektive jer je Đuro pratio prvu mamu, a potom je pritajeno pratio sastanak prve mame i drugog tate gdje mu se pridružuje dječak čiji otac radi tamo konstatirajući da ga nikada nije vidio do sada te da prvi tata nije njegov tata: „Tvoj stari je ćelav i nema auto.“⁵⁰

Prvi tata potrošačku moć ističe kupovinom stranog automobila „ravno iz tvornice“⁵¹ koji je druga mama vidjela na stranicama časopisa „Brigitte“, što omogućuje obitelji odlazak na izlete te provođenje dokolice izvan grada, dok za obitelj prve mame dokolica predstavlja odlazak u zoološki vrt i park Maksimir budući da nemaju automobil te im je praksa prometa vezana uz javni gradski prijevoz, a upravo se čežnja za provođenjem dokolice u prirodi javlja kod Draška, koji prateći Đuru do automobila prvog tate prilikom odlaska na izlet, govori: „Mama ja bi išao na izlet.“⁵² Razlika između *praktičnog stila života* i *statusnog* vidljiva je u i

---

⁴⁸ usp.: „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 58'29".

⁴⁹ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 68'36"-68'45".

⁵⁰ „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 66' 51"-66'53".

⁵¹ usp.: „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 31'.

⁵² „Imam 2 mame i 2 tate“ 1968.: 70'58".

kupovini poklona za Đurin rođendan, dok je od prve mame dobio majicu i sandale, prvi tata mu poklanja igračku kaubojskog pištolja koja opet postaje čežnjom maloga Draška.

5. Zaključak

U tekstu o filmu „Treći ključ“ Zorana Tadića, Jurica Pavičić ističe dva motiva: „motiv anonimnog, urbanog prostora i motiv impersonalnoga, nevidljivog i sablasnoga protivnika“ koji se javlja kao natprirodna instanca koju generira socijalni kontekst, a tematsku poveznicu „horora u novogradnji“ uspostavlja s filmom Romana Polanskog „Stanar“ („The Tenant/Le Locataire“, 1976.) te filmom Johna Carpentera „Napad na policijsku postaju 13“ („Assault on Precinct 13“, 1976.), „nastalima svega koju godinu nakon rušenja bloka sličnih novogradnji u St. Louisu“. (Pavičić 2004: 62) „Moderna je arhitektura sa svijeta otišla bučno 15.7.1972. godine u 15:32 (otprilike) rušenjem stambenog kompleksa Pruitt-Igoe u St. Louisu“, izjavio je povodom tog događaja Charles Jencks i objavio smrt arhitekturi modernizma, ističući neuspjeh univerzalnog i racionalnog jezika te progresivne ideje stvaranja boljeg društva koja je u stvarnosti prouzročila veliku stopu kriminaliteta, a time se uspostavlja jasna paralela sa socijalnim kontekstom Tadićevog „Trećeg ključa“. (Jencks 1985: 37)

U tom kontekstu, diskutabilnom postaje ideja simboličke identifikacije stanovnika novogradnji s prostornom realizacijom političkih ciljeva, koja se nije mogla ostvariti jer je „tipizirana i standardizirana arhitektura odgovarala samo na potrebe određenog dijela stanovništva“ (Čaldarović, 1987: 35), a unificirani je jezik arhitekture modernizma zapostavio najvažniju figuru arhitektonskog jezika i komunikacije – metaforu – obilježje ljudskog promatranja jedne zgrade u odnosu na drugu ili neki sličan predmet, ovisno o naučenim vizualnim kodovima (Jencks 1985: 74).

Nemogućnost simboličke identifikacije tematizirana je u sovjetskoj romantičnoj komediji „Ironija sudbine“ („Ironiya sudby, ili S legkim parom!“, 1976.) u kojoj su u animiranom prologu jednostavnim, plošnim crtežom reinkarnirani Hruščovljevi propagandni crteži „čišćenja“ ornamentike Staljinove arhitekture. Prikazan je arhitekt kojemu vlasti reguliraju projekt te ga odobravaju tek kada nacrt odgovara jednostavnoj višekatnici, lišenoj dekorativnih elemenata koja će biti reproducirana i izgrađena u cijelom svijetu. Humorističan osvrt na unificiranost prikazanu u prologu, u igranom je dijelu filma tematiziran stvaranjem zapleta u kojemu glavni lik, Zhenya, zbog niza okolnosti, zabunom odlazi u Lenjingrad misleći da je u Moskvi, a unificiranosti je prikazana do posljednjeg detalja: grad, adresa, zgrada, stan, brava, namještaj zbog čega je Zhenya uvjeren da je u vlastitom stanu.

Time je već univerzalni koncept tipizirane i standardizirane arhitekture u inzistiranju na zadovoljenju kolektivnih potreba, zanemarivajući društvenu situaciju i društvenu strukturu – individualnu sudbinu, onemogućio simboličku identifikaciju, što je budući centar grada i temelj izgradnje novog društva pretvorilo u „anonimna i bezdušna gradska naselja“ (Pavičić 2004: 57), sive gradske spavaonice i kasarne, koja u prostoru počinju svjedočiti kao fizički odraz društvene situacije.

6. Izvori

1. Archer, R., *Social Inequalities and the Study of Yugoslav Dissolution*, u: *Debating the End of Yugoslavia* (ur. Florian Bieber, Armina Galijaš, Rory Archer), London: Routledge, 2014.
2. Attwood, L., *Housing in the Khrushchev Era*, u: *Women in the Khrushchev Era* (ur. Lynne Attwood, Melanie Ilić, Susan E. Reid), Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2004.
3. Bežovan, G., *Stambena prava u Hrvatskoj i problemi njihova ostvarenja*, u: *Revija za sociologiju*, br. 1/2004., Zagreb, str. 89-106.
4. Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, 1999.
5. (ur.) Bobić, M., Vujović S., *Krov nad glavom. Ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*, Beograd: Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“, 1985.
6. Bourdieu, P., *Distinkcija*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2011.
7. Chloupek, D., *Knjiga za svaku ženu*, Zagreb: Nakladni zavod Znanje, 1972.
8. Crowley D., Reid, S. E., *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, u: *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe* (ur. David Crowley, Susan E. Reid), Oxford [UK]; New York: Berg, 2000.
9. Crowley, D., Reid, S. E., *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in Eastern Bloc*, u: *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in Eastern Bloc* (ur. David Crowley, Susan E. Reid), Oxford [UK]; New York: Berg, 2002.
10. Crowley, D., *Warsaw Interiors: The Public Life of Private Spaces, 1945-65*, u: *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in Eastern Bloc* (ur. David Crowley, Susan E. Reid), Oxford [UK]; New York: Berg, 2002.
11. Čaldarović, O., *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Zagreb: Školska knjiga, 1987.
12. Čaldarović, O., *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1989.
13. Duda, D., *Socijalistička popularna kultura kao (ambivaletna) modernost*, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. - 1974.* (ur. Ljiljana Kolečnik), Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti i Institut za povijest umjetnosti, 2012.
14. Duda, I., *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb: Srednja Europa, 2005a.

15. Duda, I., *Tehnika narodu*, u: *Časopis za svremenu povijest*, br. 2/2005b., str. 371-392.
16. Duda, I., *Pronađeno blagostanje : Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Zagreb: Srednja Europa, 2010.
17. (ur.) Dijanić, D. et. al., *Ženski biografski leksikon – sjećanje žena na život u socijalizmu*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2004.
18. Đilas, M., *Nova klasa: kritika savremenog komunizma*, Zagreb: Feniks knjiga d.o.o., 2010.
19. Đilas, M., *Nesavršeno društvo (i dalje od 'nove klase')*, Beograd: Narodna knjiga, 1990.
20. Đilas, M., *Prostori reprezentacija moći i alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji: 1945-1980.*, doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2014.
21. First-Dilić, R., *Conjugal Power Realtions in the Working Wife's Family in Yugoslavia*, u: *International Journal of Sociology of the Family*, br. 1/1974., str. 11-22.
22. Filtzer, D., *Women Workers in the Khrushchev Era*, u: *Women in the Khrushchev Era* (ur. Lynne Attwood, Melanie Ilič, Susan E. Reid), Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2004.
23. Fiske, J., *Popularna kultura*, Beograd: Clio, 2001.
24. Fiske, J., *Popularna ekonomija*, u: *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 36/2004., str. 206-215.
25. Galjer, J., *Dizajn pedesetih u Hrvatskoj. Od utopije do stvarnosti*, Zagreb: Horetzky, 2004.
26. Galjer, J., Ceraj I., *Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957-1960. godine*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 35/2001., str. 277-296.
27. Gilić, N., *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, Zagreb: Leykam International, 2006.
28. Gerchuk, I., *The Aesthetics of Everyday Life in the Khrushchev Thaw in the USSR (1954-64)*, u: *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe* (ur. David Crowley, Susan E. Reid), Oxford [UK]; New York: Berg, 2000.
29. Gulić Zrnić, V., *Značenje grada i lokalni urbanizmi u Novom Zagrebu*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski Turk, Zagreb, 2009.

30. Hall, S., *Kodiranje i dekodiranje u televizijskom diskursu*, u: *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 36/2003., str. 169-174.
31. Horvat, L., *Vizualne i tekstualne reprezentacije doma u jugoslavenskoj popularnoj kulturi 1960-ih*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti, Odsjek za komparativnu književnost, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016.
32. Horvat, L., *Figura domaćice u šezdesetima: Knjiga za svaku ženu*, u: *Quorum*, br. 4-5-6/2013., str. 323-344.
33. Jakovina, T., *Povijesni uspjeh šizofrene države: modernizacija u Jugoslaviji 1945-1974.*, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. - 1974.* (ur. Ljiljana Kolečnik), Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti i Institut za povijest umjetnosti, 2012.
34. Jencks, C., *Jezik postmoderne arhitekture*, Beograd: Biblioteka Zodijsak, 1985.
35. Krelja, P., *Golikovo stablo*, u: *Golik* (ur. Petar Krelja), Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Hrvatska kinoteka, 1997.
36. Križić, F., *Neka sadržajna i tehnička pitanja zajedničkih prostora stanovanja*, u: *Arhitektura*, br. 178+9/1981., str. 62-67.
37. Križić, S., *Obilježja modernosti u području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata*, u: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. - 1974.* (ur. Ljiljana Kolečnik), Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti i Institut za povijest umjetnosti, 2012.
38. Lay, V., *Kvalitet svakidašnjeg života društvenih grupa*, u: *Revija za sociologiju*, br. 1-4/1986., str. 35-41.
39. Le Normand, B., *The House that Socialism Built: Reform, Consumption and Inequality in Postwar Yugoslavia*, u: *Communism Unwrapped: Cultures of Consumption in Postwar Eastern Europe* (ur. Paulina Bren, Mary Neuberger), Oxford: Oxford University Press, 2012.
40. Luthar, B., Pušnik M., *The Lure of Utopia: Socialist Everyday Spaces*, u: *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik), Washington DC: New Academia Publishing, 2010.
41. Luthar, B., *Shame, Desire and Longing for the West: A Case Study of Consumption*, u: *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik), Washington DC: New Academia Publishing, 2010.
42. Maković, D., *Imam 2 mame i 2 tate*, Filmski leksikon, online izdanje, 2008: [<http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=683>; pristupljeno: 3. lipnja 2016.]

43. Maretić, M., *Mikrorajon Novi Zagreb*, u: *Arhitektura*, br. 14/1-3/1960., str. 11-15.
44. McGuian, J., *Popularna televizija*, u: *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 36/2003., str. 175-195.
45. Morley, D., *Rodni okvir obiteljskog gledanja televizije*, u: *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 36/2003., str. 196-206.
46. Musić, G., *Grad u samoupravljanju: Uspon i pad alternativne modernosti Novog Beograda*, u: *Limes plus*, X. 3. 2011., str. 139.-154.
47. Mutnjaković, A., *Kultura stanovanja*, u: *15 dana*, br. 3/1959., str. 9.
48. Oldenziel, R., Zachmann, K., *Kitchens as Technology and Politics: An Introduction*, u: *Cold War Kitchen. Americanization, Technology, and European Users* (ur. Ruth Oldenziel, Karin Zachmann), Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 2009.
49. Pavičić, J., *Kuga u komunističkoj Tebi (Treći ključ Z. Tadića)*, u: *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 38/2004., str. 55-67.
50. Peterlić, A., *Osnove teorije filma*, Zagreb: Filmoteka 16, 1982.
51. Peterlić, A., *Zapažanja o funkciji djece i dramaturgiji četverokuta (Imam dvije mame i dva tate i Tko pjeva zlo ne misli)*, u: *Golik* (ur. Petar Krelja), Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Hrvatska kinoteka, 1997.
52. Pešić, V., *Društvena slojevitost i stil života*, u: *Društveni slojevi i društvena svijest* (ur. Miloslav Jančićević, Mihailo V. Popović), Beograd: Centar za sociološka istraživanja, 1977.
53. Poenaru, F., *On Balcony, State/Citizens Intersection in a Socialist Romanian Bloc of Flats*, MA Thesis, Department of Sociology and Socio-Anthropology, Central European University, Budimpešta, 2007.
54. Pogačar, M., *Jugoslavenska prošlost u filmu i glazbi: jugoslavenske međufilmska referencijalnost*, u: *Jat*, br. 1/2013., str. 58-78.
55. Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest, 2006.
56. Radway, J. A., *Čitanje romance*, u: *Politika teorije: Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (ur. Dean Duda), Zagreb: Disput, 2006.
57. Reid, S. E., *Housing in the Khrushchev Era*, u: *Women in the Khrushchev Era* (ur. Lynne Attwood, Melanie Ilič, Susan E. Reid), Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2004.

58. Rogić, I., *Stanovati i biti: rasprave iz sociologije stanovanja*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988.
59. Seferagić, D., *Kvaliteta života i nova stambena naselja*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988.
60. Sekulić, D., *Putevi i stranputice stambene politike*, u: *Sociologija*, br. 3/1986., str. 347-370.
61. Senjković, R., *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristku, 2008.
62. Somerville, R. M., *The Family in Yugoslavia*, u: *Journal of Marriage and Family*, XXVII.3/1965., str. 350-362.
63. (ur.) Strukić, S., *Pola stoljeća Trnskog – priča jedne generacije*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2010.
64. Škrabalo, I., *Između publike i države. Povijest hrvatske kinematografije 1896-1980.*, Zagreb: Znanje, 1984.
65. Tadić, Z., *Ogledi o hrvatskom dokumentarcu*, Zagreb: Hrvatski filmski savez, 2009.
66. Trocki, L., *Culture and Socialism*: [<https://www.wsws.org/en/articles/2008/10/cult-o23.html>]; pristupljeno: 15. svibnja 2016.]
67. Ustav SFRJ, 1963. g. [<http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>]; pristupljeno: 27. svibnja 2016]
68. Vučetić, R., *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
69. Williams, R., *Analiza kulture*, u: *Politika teorije: Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (ur. Dean Duda), Zagreb: Disput, 2006.

Filmovi i serije:

1. *Imam 2 mame i 2 tate*, r. Krešo Golik, Jadran film, 1968.
2. *Ironiya sudby, ili S legkim parom!*, r. Eldar Ryazanov, Mosfilm, 1976.
3. *Od 3 do 22*, r. Krešo Golik, Zagreb Film, 1966.
4. *Ljubav i moda*, r. Ljubomir Radičević, Avala film, 1960.
5. *Ljubavni život Budimira Trajkovića*, r. Dejan Karaklajić, Avala film, 1977.
6. *Ne daj se Floki*, r. Zoran Tadić, Televizija Zagreb, 1985.
7. *Martin u oblacima*, r. Branko Bauer, Jadran film, 1961.
8. *Moj stan*, r. Zvonimir Berković, Zagreb film, 1962.
9. *Priče iz fabrike*, r. Vojislav Milašević, Televizija Sarajevo, 1985.
10. *Surogat*, r. Dušan Vukotić, Studio za crtani film Zagreb filma, 1961.
11. *Treći ključ*, r. Zoran Tadić, TV Zagreb, Centar film Beograd, 1983.
12. *Vruć vetar*, r. Aleksandar Đorđević, RTV Beograd, 1980.
13. *Zagreb (67.-69.)*, r. Hrvoje Šarić, Zagreb film, 1969.
14. *Zajednički stan*, r. Marija Vajda, Avala film, 1960.

7. Prilozi:

7.1. Prilog 1: „The Kitchen Debate“ – transcript (24 July 1959, Vice President Richard Nixon and Soviet Premier Nikita Khrushchev, U.S. Embassy, Moscow, Soviet Union)

[Both men enter kitchen in the American exhibit.]

Nixon: I want to show you this kitchen. It is like those of our houses in California.

[Nixon points to dishwasher.]

Khrushchev: We have such things.

Nixon: This is our newest model. This is the kind which is built in thousands of units for direct installations in the houses. In America, we like to make life easier for women...

Khrushchev: Your capitalistic attitude toward women does not occur under Communism.

Nixon: I think that this attitude towards women is universal. What we want to do, is make life more easy for our housewives.....

Nixon: This house can be bought for \$14,000, and most American [veterans from World War II] can buy a home in the bracket of \$10,000 to \$15,000. Let me give you an example that you can appreciate. Our steel workers as you know, are now on strike. But any steel worker could buy this house. They earn \$3 an hour. This house costs about \$100 a month to buy on a contract running 25 to 30 years.

Khrushchev: We have steel workers and peasants who can afford to spend \$14,000 for a house. Your American houses are built to last only 20 years so builders could sell new houses at the end. We build firmly. We build for our children and grandchildren.

Nixon: American houses last for more than 20 years, but, even so, after twenty years, many Americans want a new house or a new kitchen. Their kitchen is obsolete by that time....The American system is designed to take advantage of new inventions and new techniques.

Khrushchev: This theory does not hold water. Some things never get out of date—houses,for instance, and furniture, furnishings—perhaps—but not houses. I have read much

about America and American houses, and I do not think that this is exhibit and what you say is strictly accurate.

Nixon: Well, um...

Khrushchev: I hope I have not insulted you.

Nixon: I have been insulted by experts. Everything we say [on the other hand] is in good humor. Always speak frankly.

Khrushchev: The Americans have created their own image of the Soviet man. But he is not as you think. You think the Russian people will be dumbfounded to see these things, but the fact is that newly built Russian houses have all this equipment right now.

Nixon: Yes, but...

Khrushchev: In Russia, all you have to do to get a house is to be born in the Soviet Union. You are entitled to housing...In America, if you don't have a dollar you have a right to choose between sleeping in a house or on the pavement. Yet you say we are the slave to Communism.

Nixon: I appreciate that you are very articulate and energetic...

Khrushchev: Energetic is not the same thing as wise.

Nixon: If you were in the Senate, we would call you a filibusterer! You—[Khrushchev interrupts]—do all the talking and don't let anyone else talk. This exhibit was not designed to astound but to interest. Diversity, the right to choose, the fact that we have 1,000 builders building 1,000 different houses is the most important thing. We don't have one decision made at the top by one government official. This is the difference.

Khrushchev: On politics, we will never agree with you. For instance, Mikoyan likes very peppery soup. I do not. But this does not mean that we do not get along.

Nixon: You can learn from us, and we can learn from you. There must be a free exchange. Let the people choose the kind of house, the kind of soup, the kind of ideas that they want.

[Translation lost as both men enter the television recording studio.]

Khrushchev: [In jest] You look very angry, as if you want to fight me. Are you still angry?

Nixon: [in jest] That's right!

Khrushchev: ...and Nixon was once a lawyer? Now he's nervous.

Nixon: Oh yes, [Nixon chuckling] he still is [a lawyer].

Other Russian speaker: Tell us, please, what are your general impressions of the exhibit?

Khrushchev: It's clear to me that the construction workers didn't manage to finish their work and the exhibit still is not put in order... This is what America is capable of, and how long has she existed? 300 years? 150 years of independence and this is her level. We haven't quite reached 42 years, and in another 7 years, we'll be at the level of America, and after that we'll go farther. As we pass you by, we'll wave "hi" to you, and then if you want, we'll stop and say, "please come along behind us." ...If you want to live under capitalism, go ahead, that's your question, an internal matter, it doesn't concern us. We can feel sorry for you, but really, you wouldn't understand. We've already seen how you understand things.

Other U.S speaker: Mr. Vice President, from what you have seen of our exhibition, how do you think it's going to impress the people of the Soviet Union?

Nixon: It's a very effective exhibit, and it's one that will cause a great deal of interest. I might say that this morning I, very early in the morning, went down to visit a market, where the farmers from various outskirts of the city bring in their items to sell. I can only say that there was a great deal of interest among these people, who were workers and farmers, etc... I would imagine that the exhibition from that standpoint would, therefore, be a considerable success. As far as Mr Khrushchev's comments just now, they are in the tradition we learned to expect from him of speaking extemporaneously and frankly whenever he has an opportunity. I can only say that if this competition which you have described so effectively, in which you plan to outstrip us, particularly in the production of consumer goods... If this competition is to do the best for both of our peoples and for people everywhere, there must be a free exchange of ideas. There are some instances where you may be ahead of us—for example in the development of the thrust of your rockets for the investigation of outer space. There may be some instances, for example, color television, where we're ahead of you. But in order for both of us benefit...

Khrushchev: [interrupting] No, in rockets we've passed you by, and in the technology...

Nixon: [continuing to talk] You see, you never concede anything.

Khrushchev: We always knew that Americans were smart people. Stupid people could not have risen to the economic level that they've reached. But as you know, "we don't beat flies with our nostrils!" In 42 years we've made progress.

Nixon: You must not be afraid of ideas.

Khrushchev: We're saying it is you who must not be afraid of ideas. We're not afraid of anything....

Nixon: Well, then, let's have more exchange of them. We all agree on that, right?

Khrushchev: Good. [Khrushchev turns to translator and asks:] Now, what did I agree on?

Nixon: [interrupts] Now, let's go look at our pictures.

Khrushchev: Yes, I agree. But first I want to clarify what I'm agreeing on. Don't I have that right? I know that I'm dealing with a very good lawyer. Therefore, I want to be unwavering in my miner's girth, so our miners will say, "He's ours and he doesn't give in!"

Nixon: No question about that.

Khrushchev: You're a lawyer of Capitalism, I'm a lawyer for Communism. Let's kiss.

Nixon: All that I can say, from the way you talk and the way you dominate the conversation, you would have made a good lawyer yourself. What I mean is this: Here you can see the type of tape which will transmit this very conversation immediately, and this indicates the possibilities of increasing communication. And this increase in communication, will teach us some things, and you some things, too. Because, after all, you don't know everything.

Khrushchev: If I don't know everything, then you know absolutely nothing about Communism, except for fear! But now the dispute will be on an unequal basis. The apparatus is yours, and you speak English, while I speak Russian. Your words are taped and will be shown and heard. What I say to you about science won't be translated, and so your people won't hear it. These aren't equal conditions.

Nixon: There isn't a day that goes by in the United States when we can't read everything that you say in the Soviet Union...And, I can assure you, never make a statement here that you don't think we read in the United States.

Khrushchev: If that's the way it is, I'm holding you to it. Give me your word...I want you, the Vice President, to give me your word that my speech will also be taped in English. Will it be?

Nixon: Certainly it will be. And by the same token, everything that I say will be recorded and translated and will be carried all over the Soviet Union. That's a fair bargain.

[Both men shake hands and walk off stage, still talking.]⁵³

---

⁵³ Preuzeto: Teaching American History [<http://teachingamericanhistory.org/library/document/the-kitchen-debate/>; pristupljeno 6. lipnja 2016.]

7.2. Prilog 2: Statistički rezultati istraživanja ponašanja pojedinih društvenih slojeva – Vesna Pešić: „Društvena slojevitost i stil života“, 1977. godine.

Tabela 1

SNABDEVENOST TRAJNIM POTROŠNIM DOBRIMA¹⁴⁾

	1968. poljopriv- redna	1973. poljopriv- redna	1973. mešovita	1973. radnička
Radio-prijemnik	43,5	48,9	69,9	75,7
Električni štednjak	4,7	22,6	51,8	86,3
Frižider	2,2	17,6	42,7	79,8
Mašina za rublje	0,8	5,5	21,8	59,7
Televizor	2,2	13,2	41,1	81,4
Automobil	0,6	2,2	11,1	32,8

Pešić 1977: 136

Tabela 2

NAČIN POTROŠNJE PREMA DRUŠTVENOM SLOJU
(u %)

	Poljopriv- rednici		Radnici		Sred. slojevi			Total
	čisti	seljaci radnici	NKV	KV	Služb.	Intelek- tualci	Rukovod.	
Trajna potrošnja dobara	18	17	13	24	25	18	13	19
Nameštaj	15	13	24	14	17	14	17	16
Vikendica	—	3	10	12	22	19	23	13
Zabava, rekreacija	—	—	2	2	6	15	14	6
Kuća, stan 31	19	33	38	27	19	19	6	23
Sredstva za proizvodnju	33	4	2	1	1	2	—	5
Ostalo i nepoznato	15	30	11	20	10	14	27	18
Total	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)

Pešić 1977: 138

Tabela br. 3

NAČIN PRVOĐENJA SLOBODNOG VREMENA PREMA DRUŠTVENOM SLOJU
(u %)

	Poljoprivrednici		Radnici		Srednji sloj.		Rukovođioci	Ukupno
	»Čiste«	Seljači-radnici	NKV	KV	Službenici	Intelektualci		
Druženje	16	13	22	23	14	18	9	18 (158)
TV, radio, štampa	22	40	44	40	44	45	43	40 (361)
Rekreacija (sport, šetnja)	5	3	12	12	19	12	15	12 (105)
Kulturne priredbe	3	2	6	5	5	15	11	7 (66)
Ostalo	2	3	6	10	9	7	5	6 (60)
Bez slobodnog vremena	52	39	10	10	9	3	17	17 (150)
	100	100	100	100	100	100	100	100 (900)
	(100)	(100)	(100)	(200)	(100)	(200)	(100)	

Pešić 1977: 144

Tabela br. 7

PLANOVI ZA KUPOVINU PREMA DRUŠTVENOM SLOJU
(u %)

	Poljoprivrednici		Radnici		Srednji sloj		Rukovodioci	Ukupno %/n
	»Čiste«	Seljači-radnici	NKV KV	Službenici	Intelektualci			
Standard. potr. dobra za domać.	32	36	46	19	21	10	6	22 (199)
Nestandard. potroš. dobra za domać.	1	1	2	3	4	16	15	7 (160)
Automobili	13	12	8	21	26	16	12	16 (144)
Nameštaj	10	11	13	14	21	17	22	15 (138)
Sredstva za proizvodnju	21	7	0	0	1	0	0	3 (29)
Ništa ne planira da kupi	21	22	24	37	18	31	34	28 (256)
Nepoznato	2	11	7	6	9	10	11	9 (74)
Ukupno u %	100	100	100	100	100	100	100	100 (900)

Pešić 1977: 155

Tabela br. 8

TIP AUTOMOBILA PREMA DRUŠTVENOM SLOJU

(u %)

	Poljoprivednici		Radnici		Srednji sloj		Ruko- vodioči	Ukupno %
	»Čisti«	seljaci- radnici	NKV	KV	Službenici	Intelek- tualci		
Niža kategorija	5	9	7	20	28	24	16	17 (157)
Srednja kategorija	2	2	2	10	9	38	53	18 (163)
Viša kategorija	0	1	0	1	2	6	13	3 (29)
Nema kola	93	88	91	69	61	32	18	62 (554)
	100	100	100	100	100	100	100	100 (900)

Pešić 1977: 159

Tabela br. 9

SLOBODNO VREME SUBOTOM UVEČE

(u %)

	Poljoprivednici		Radnici		Srednji sloj		Ruko- vodioči	Ukupno %
	»Čisti«	Seljaci- radnici	NKV	KV	Službenici	Intelek- tualci		
Zabava u kući	21	51	59	56	46	55	49	50 (448)
Izlasci	14	10	18	25	37	34	33	25 (230)
Bez rekreacije*)	57	35	20	16	10	9	13	21 (187)
Nepoznato	8	4	3	3	7	2	5	4 (35)
Ukupno u %	100	100	100	100	100	100	100	100 (900)

Pešić 1977: 164

Tabela br. 10

KORIŠĆENJE GODIŠNJEG ODMORA
(u %)

	Poljoprivednici		Radnici		Srednji sloj		Ruko- vodioci	U k u p n o %
	Ciste	Sejaci- radnici	NKV	KV	Službenici	Intelek- tualci		
Kod kuće	5	92	73	41	30	17	12	36 (324)
Turističko mesto	1	3	6	41	62	78	80	43 (391)
Neturističko mesto	2	1	18	18	3	3	6	8 (70)
Bez godišnjeg odmora	2	4	3	1	5	2	2	13 (115)
Ukupno u %	100	100	100	100	100	100	100	100 (900)

Pešić 1977: 166

Tabela br. 11

ZADOVOLJSTVO STANOVANJEM PREMA DRUŠTVENOM SLOJU⁷²⁾

Stanovanje	Poljoprivred.	Radnici	Srednji slojevi	Ukupno
Zadovoljan	58	34	51	45 (250)
Delimično zadovoljan	19	19	22	20 (112)
Nezadovoljan	22	45	25	33 (186)
Nepoznato	1	2	2	2 (10)
U k u p n o	100	100	100	100 (558)

Pešić 1977: 175